

# Ἡ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΛΛΑΣ,<sup>1</sup>

Ἐπὶ τῇ 1900ῃ ἀμφιετηρίδι της \*

ΥΠΟ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝ. ΕΚΚΛ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ  
ΕΝ Τῷ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙῳ ΑΘΗΝΩΝ

Ἡ Ἑλλάς ἐορτάζει κατὰ τὸ παρὸν ἔτος τὰς εἰρηνικωτέρας τῶν ἐορτῶν τοῦ αἰῶνος, ποῦ εἶναι ὁ πλέον τεταραγμένος καὶ ὁ μᾶλλον κρίσιμος εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Κόσμου. Ἀπὸ τὸ μέγα χριστιανικὸν Ἰωβηλαῖον τῆς Ἑλλάδος δυνάμεθα ν' ἀντλήσωμεν θάρρος Ἑλλήνες καὶ Εὐρωπαῖοι, διότι ἡ φωνὴ τοῦ μεγίστου, τοῦ πρώτου μετὰ τὸν Ἐνα, τοῦ θεοῦ Παύλου, ποῦ ἠκούσθη τὸ πρῶτον εἰς τοὺς προσφιλεστάτους εἰς τὸν Ἀπόστολον Φιλίππους τῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας<sup>2</sup>, πρὸ 1900 ἐτῶν, ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἀποστολικὴ φωνὴ εἰρήνης, ἐλευθερίας καὶ ἀγάπης πρὸς τὸν ἐν καταπτώσει εὐρισκόμενον Εὐρωπαϊκὸν Ἑλληνισμόν καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς τὴν τότε ἐν πνευματικῷ σκότει ζῶσαν Εὐρώπην. Ἀλλὰ μήπως καὶ σήμερον, μετὰ ἑκατονταετηρίδων «χριστιανικόν» εἶον, δὲν ἔχει ὁ κόσμος ἀνάγκην τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς θείας του δυνάμεως;

Τὸ μέγα χριστιανικὸν Ἰωβηλαῖον, ὅπερ ἐορτάζομεν, καταλαμβάνει ἰδιόζουσαν θέσιν εἰς τὴν καρδίαν τῶν Ἑλλήνων, ἐπειδὴ τὸ Εὐαγγέλιον περὶ τοῦ Ἐσταυρωμένου καὶ Ἀναστάντος Ἰησοῦ διὰ τοῦ Παύλου «δὲν ἐγεννήθη» ἐν Ἑλλάδι «ἐν λόγῳ» μόνον, «ἀλλὰ καὶ ἐν δυνάμει καὶ ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ καὶ πληροφορίᾳ πολλῇ» (Α' Θεσσ. 1, 5) καὶ διὰ «τοῦ ἔργου τῆς πίστεως καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ὑπομονῆς τῆς ἐλπίδος» (αὐτόθι 1, 2) εἰς τὸν Κύριον ὁ Ἑλληνισμὸς ἐκ τῆς πτώσεως ἀνηγέρθη καὶ μετεμόρφωσεν ἑαυτόν. Ὅθεν διὰ τοῦ σπόρου, ὃν ἔσπειρεν ὁ Παῦλος, ἡ μετακλαστικὴ Ἑλλάς μετεδλήθη εἰς χριστιανικὴν.

Τὸ 50 μ. Χ. εἶναι ἡ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς μεταμορφώσεως, εἶναι ἡ χρονολογία, καθ' ἣν ἐτέθησαν τὰ θεμέλια τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅστις ἐπέπρωτο νὰ διασωθῆ διὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ νὰ ἐπιζήσῃ τοῦ μεγαλυτέρου, καὶ ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας πλέον εὐρώστου, Ἀνατολικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἀλλὰ τὸ ἔτος 50 μ. Χ. προσλαμβάνει ὅλως ἰδιόζουσαν σημασίαν εἰς τὴν

1. Ὁ τίτλος οὗτος ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ θεολόγου πρίγκηπος Max zu Sachsen: «Das christliche Hellas, Leipzig 1919.

\* Ὁμιλία ἐνώπιον τῶν ἐορταστῶν.

2. «Ἑλλάς δὲ ἐστὶ καὶ ἡ Μακεδονία», λέγει ὁ Στράβων (z. κεφ. 329 fr. 9), ζήσας μετὰ 66 π. Χ. καὶ 18—25 μ. Χ.

Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, διότι τότε ἐτέθη τὸ ἰσχυρότατον θεμέλιον τῆς πνευματικῆς ἐνότητος τῆς ἐν τῇ ἀρχαιότητι διηρημένης Ἑλλάδος. Τὰ ἐνοῦντα τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμόν στοιχεῖα διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ προσέλαβον ἰδιάζουσαν δύναμιν, ὥστε ὁ Ἑλληνισμὸς ν' ἀποτελέσῃ βαβυλαιῶς ἐνιαίαν πνευματικὴν καὶ ἐθνικὴν δύναμιν. Τὸ 50 μ. Χ. εἶναι ἡ ἀφετηρία ἔλων τῶν ἀξιολόγων χρονολογιῶν εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ διὰ μέσου ἀτελειώτων περιπετειῶν καὶ γιγαντιαίων ἀγώνων διασωθέντος Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ Εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους καὶ ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει ἡ ἀπωτάτη αἰτία τῆς ἀναγεννήσεως τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.

\* \* \*

Ἄς ἴδωμεν λοιπὸν διὰ βραχυτάτων, εἰς τὰς κυριωτάτας γραμμὰς τῆς, τὴν Ἑκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, διότι εἰς τὸν περιωρισμένον χρόνον τῆς παρουσίας ὀμίλιας μόνον ἐν ἀτελέστατον σχεδίασμα αὐτῆς δυνάμεθα νὰ παράσχωμεν.

Ὅταν ὁ μέγας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Οἰκουμένης Ἀπόστολος Παῦλος ἐνεφανίσθη εἰς τοὺς Φιλίππους, τὴν Θεσσαλονικίην, τὴν Βέρροιαν, τὰς Ἀθήνας, τὴν Κόρινθον, εἶτα δὲ εἰς τὴν Νικόπολιν καὶ τὴν Κρήτην, ἡ Ἑλλάς ἀπετέλει κατ' οὐσίαν καὶ κατὰ τύπους Ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν. Ἡ συντριβὴ τῆς Μακεδονίας (168—146 π. Χ.), ἥτοι τῆς μόνης Ἑλληνικῆς δυνάμεως, ἥτις διὰ τε τῶν θέσμων καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος ἠδυνήθη προσκαιρῶς νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἰδέαν τοῦ Πανελληνίου, ἦν ὠραματίσθη ὁ τε Πλάτων καὶ ὁ Ἰσοκράτης, ἐπεσφράγισε τὴν τύχην τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ δὲ καταστροφὴ τῶν 70 πόλεων τῆς Ἠπείρου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων (167 π. Χ.) καὶ βραδύτερον τῆς Κορίνθου (146 π. Χ.) ὑπὸ τοῦ Μομμίου ὑπῆρξαν αἱ θλιβεραὶ ἀπαρχαὶ τῆς νέας πολιτικῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐκ τῶν πολέμων καὶ δὴ αἱ ἐκ τῶν περὶ κοσμοκρατορίας ἐμφυλίων ἀγώνων, τῶν Ρωμαίων Ὑπάτων, προσελθοῦσαι καταστροφαί, ἡ μείωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀποσύνθεσις, παρουσιάζουσι τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα ἐν ἐσχάτῃ καταπτώσει, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν οὐδέποτε ἐπρόκειτο ἐν τῇ ἀρχαιότητι ν' ἀναλάβῃ πλήρως.

Ἡ μόνη παρήγορος σὺναμις, εἰς ἣν ἐξεδήλουτο ἡ δραστηριότης τῶν οὐκ αὐθιγῶν ἐλευθεριῶν ἀπολαούτων Ἑλλήνων, ἦτο ἡ Θρησκεία, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ὡς καὶ ἡ φιλοσοφία εὐρίσκετο ἐν παρακμῇ. Ἡ «Pax Romana», τὴν ὁποῖαν ἐχάρισεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Οἰκουμένην ἡ μεγάλη μορφή τοῦ Καίσαρος Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου, ἀπὸ τῆς παρὰ τὸ Ἄκτιον νικηφόρου ναυμαχίας, (31 π. Χ.), ἐχρησίμευσεν ὡς ἀπαρχὴν ποιῆς τινος ἀναρρώσεως τῆς Χώρας, τὴν

1. Ὁ Πολύβιος 201—120 π. Χ. λέγει: «Τίνος καὶ πηλικῆς δεῖ τιμῆς ἀξιοῦσθαι Μακεδόνας, οἱ τὸν πλείω τοῦ βίου χρόνον οὐ παύονται διαγωνιζόμενοι πρὸς τοὺς βαρβάρους ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀσφαλείας» (θ. 35.2).

ὁποῖαν ἐλυπήθη ὁ Αὐγουστος καὶ ἠνύδησαν τινὲς τῶν αὐτοκρατόρων, ἐν οἷς ἐξέχει ὁ Ἀδριανὸς (125 μ. Χ.).

\* \* \*

Αἱ ζωτικαὶ δυνάμεις ὁμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶχον πρὸ πολλοῦ, διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων, σκορπισθῆ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἔνθα ἐδημιούργησαν τὸν Οἰκουμενικὸν Ἑλληνισμόν, ἐφ' οὗ κυρίως ἠκοδομήθη ἡ ἐξ Ἑθνῶν, διὰ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ ἔργου του, ἀνδρωθεῖσα Ἐκκλησία, ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία. Ταύτης τὸ ἑλληνικὸν τμήμα, ὑπὲρ πάντα ἄλλον παράγοντα, συνετέλεσεν εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἰς Ἑλληνικήν. Πρὸς αὐτὴν κυρίως ἔχουσιν ἐστραμμένα τὰ θλέμματα οἱ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι· δι' ὃ καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος φέρει ἀποσπασματικὸν χαρακτήρα. Ἀπὸ τὰ fragmenta νὰ σχηματίσωμεν ἱστορίαν εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ πλέον δυσχερὲς ἔργον παντὸς ἱστορικοῦ καὶ τοιοῦτον εἶναι τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος, ἰδίως τῆς μέχρι τοῦ ἰ' αἰῶνος Ἱστορίας καὶ δὴ τῆς χριστιανικῆς, ἥτοι μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑλλάς ἤρξατο ὀλονὲν νὰ προσλαμβάνῃ μείζονα σπουδαιότητα διὰ τὴν μέχρι τότε ἐπὶ τοῦ Μικρασιατικοῦ κυρίως Ἑλληνισμοῦ στηριζομένην Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν.

Α'

(50—733 μ. Χ.)

Ἡ Χριστιανικὴ Ἑλλάς ἐθεμελιώθη κυρίως διὰ τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ Παύλου εἰς τὰς δύο μεγάλας πόλεις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν Κόρινθον, αἵτινες, λόγῳ τοῦ κοσμοπολιτικοῦ χαρακτήρος των καὶ τῶν Ἰουδαϊκῶν κοινοτήτων των, παρουσίαζον τὸ μᾶλλον πρόσφορον ἔδαφος διὰ τὴν καρποφορίαν τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος. Ὁ Παῦλος γράφων πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς λέγει· «καὶ ὑμεῖς μιμηταὶ ἡμῶν ἐγεννήθητε καὶ τοῦ Κυρίου, δεξάμενοι τὸν λόγον ἐν θλίψει πολλῇ μετὰ χαρᾶς πνεύματος ἁγίου, ὥστε γενέσθαι ὑμᾶς τύπον πᾶσιν τοῖς πιστεύουσιν ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ ἐν τῇ Ἀχαΐᾳ, ἀφ' ἡμῶν γὰρ ἐξήχηται ὁ λόγος τοῦ Κυρίου· οὐ μόνον ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ Ἀχαΐᾳ, ἀλλ' παντὶ τόπῳ ἢ πίστις ὑμῶν ἢ πρὸς Θεὸν ἐξελήλυθεν, ὥστε μὴ χρειᾶν ἔχειν ἡμᾶς λαλεῖν τι· αὐτοὶ γὰρ περὶ ἡμῶν ἀπαγγέλλουσιν ὁποῖαν εἴσοδον ἔσχομεν πρὸς ὑμᾶς καὶ πῶς ἐπεστρέψατε πρὸς τὸν Θεὸν ἀπὸ τῶν εἰδώλων δουλεύειν θεῷ ζῶντι καὶ ἀληθινῷ καὶ ἀναμένειν τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐκ τῶν οὐρανῶν, ὃν ἠγείρειν ἐκ τῶν νεκρῶν, Ἰησοῦν τὸν ρυόμενον ἡμᾶς ἐκ τῆς ὀργῆς τῆς ἐρχομένης» (Α' Θεσσ. 1, 6 πρβλ. καὶ 4, 9—11).

Χαρακτηρίζων ὁ Ἀπόστολος τὸ εἶδος τοῦ κηρύγματος του ἐν Ἑλλάδι, «ἐνθα οἱ Ἕλληγες σοφίαν ζητοῦσι», περὶ Χριστοῦ καὶ «τούτου Ἐσταυρωμένου» καὶ Ἀναστάντος, ἐν μὲν τῇ Α' πρὸς Κορινθίους, διὰ τῆς ἐπιγραμματι-

κῆς φράσεως «ὁ λόγος μου... οὐκ ἐν πειθοῖς σοφίας λόγοις, ἀλλ' ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως ἵνα ἡ πίστις ὑμῶν μὴ ᾗ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐν δυνάμει Θεοῦ». (2, 4) εἶτα δὲ εἰς τὴν 6' πρὸς Κορινθίους, ἦτις ἀπηυθύνετο «τοῖς ἁγίοις πᾶσιν τοῖς οὖσιν ἐν ὄλῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ» (1, 2), προσέθετεν, ὅτι «ὁ Κύριος τὸ Πνεῦμά ἐστιν· οὐ δὲ τὸ Πνεῦμα Κυρίου ἐκεῖ ἐλευθερία» (3, 17) παρέχει ἡμῖν δύο θάσεις, ἀφ' ὧν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τὴν μετὰ ταῦτα ἐξέλιξιν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας καὶ ἀπὸ διοικητικῆς ἀπόψεως. Διότι πράγματι ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία ἀνεπτύχθη κυρίως πέριξ τῶν δύο μεγάλων μητροπόλεων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κορίνθου. Τὸ ὑπέροχον κήρυγμα τοῦ Παύλου περὶ τοῦ «ἀγνώστου Θεοῦ» (Πρ. 17, 23) ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἀληθῶς ἀντάξιον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Παρθενῶνος, δὲν εὔρεν ἀπήχησιν ἀξιοσημείωτον εἰς τὸ πάντοτε ἰσοτεφές, ἀλλὰ καὶ ἐπιζητοῦν ἐὰν ὑπάρχη «τὶ καινότερον», ἅστου τῆς Παλλάδος. Διὰ τοῦτο εἶναι ἕλως ἀπίθανον, ὅτι διήλθεν ἐκ νέου ἐξ Ἀθηνῶν ὁ Παῦλος, διατρέξας τὴν Ἑλλάδα πρὸς στερέωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν του. Φυσικὰ θὰ παρέτρεξεν τὴν μικρὰν καὶ ἥρεμον Πανεπιστημιακὴν καὶ εἰδωλοκρατικὴν Πόλιν τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἀπέκτησεν ἐν ἀρχῇ ἄλλα κέντρα. Αἱ Μητροπόλεις τῆς Νικοπόλεως, τοῦ Δυρραχίου, τῆς Λαρίσης καὶ τῆς Κρήτης ἀνεπτύχθησαν βραδέως ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, πολὺ δὲ βραδύτερον ἀνεδέχθησαν εἰς μητροπόλεις αἱ Ἀθήναι, οἱ Φίλιπποι (ἡ' αἰῶνα) καὶ ἡ Βέρροια.

Ὡς πρὸς τὸν πνευματικὸν χαρακτήρα τοῦ ἐν Ἑλλάδι Χριστιανισμοῦ ἔχει θεδαίως μόνον ἐν μέρει δίκαιον ὁ Harnack ἰσχυριζόμενος «ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ ἰδιαιτέρου «χαρακτήρος καὶ τύπου» αὐτοῦ<sup>1</sup>. Λέγομεν ἐν μέρει, διότι παρακολουθοῦντες τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι Ἐκκλησίας, δρώσης προφανῶς ἐν τῷ ἀνωτέρῳ σημειωθέντι Παυλεῖῳ πνεύματι τῆς χριστιανικῆς ἐλευθερίας, βλέπομεν ὅτι ἐνταῦθα ἀνεπτύχθη θαυμάσιως, ἀνευ θεδαίως πνευματικῶν ἐξάρσεων ἢ βιαιοτήτων, ὁ Χριστιανισμός, ὅστις κατέκτησε τὴν καρδίαν τῆς χώρας εἰρηνικῶς καὶ ἐν πνεύματι ὀρθοδόξῳ. Διότι πράγματι αἱ αἱρέσεις, αἵτινες συνεχλόνισαν ἐκ θάθρων τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν κυρίως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἐνταῦθα εἶτε δὲν εὔρον εἴσοδον εἶτε, ὅταν ἐνεφανίσθησαν ἐπέτυχον ἀναξίαν λόγῳ διεΐδουσιν. Ἡ εὐρωπαϊκὴ Ἑλλάς ἔχει τὴν μακροτέραν ἱστορίαν ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους. Αἱ Ἐκκλησίαι τῆς «Ἀχαΐας» (Ἑλλάδος) καὶ Μακεδονίας<sup>2</sup> θεμελιωθεῖσαι καὶ στηριχθεῖσαι διὰ τοῦ Παύλου καὶ ἀπέβησαν δι' αὐτοῦ Ἐκκλησίαι χωρῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀφοῦ 1) εἰς αὐτάς ἀνήκει οὐ μόνον σχεδὸν τὸ ἡμῖς τῶν 13 ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου<sup>3</sup>, ἀλλὰ καὶ σημαντικώτατον μέρος τῆς «ἡμεῖς» διηγήσεως

1. Mission und Ausbreitung des Christentums, Leipzig 1924 (II, 786 ὑπόσημ. 1).

2. Α' Θεσσα. 1, 7—9. Β. Κορινθ. 9, 2. Ρωμ. 15, 26. Πραξ. 19, 21.

3. Α' καὶ Β' πρὸς Θεσσαλονικεῖς, Α' καὶ Β' πρὸς Κορινθίους, ἡ πρὸς Φιλιππησίους, καὶ ἡ πρὸς Τίτον.

τῶν «Πράξεων» τοῦ Ἑλληνοῦ Ἱατροῦ ἐξ Ἀντιοχείας, τοῦ ἀποστόλου Λουκᾶ, δρᾶσαντος ἐν Ἑλλάδι καὶ καταστάντος διὰ τῶν «Πράξεων Ἀποστόλων» ἱστορικοῦ τῆς Ἀποστολικῆς ἐποχῆς, 2) ἀφοῦ εἰς αὐτάς ἐδρασαν οἱ κυριώτεροι τῶν συνεργατῶν τοῦ Παύλου, ἔκτος τοῦ Λουκᾶ, ὁ Τιμόθεος, ὁ Τίτος καὶ ὁ Σίλας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 49 μέχρι τῶν μέσων τοῦ 51 μ. Χ. καὶ βραδύτερον, καὶ 3) ἀφοῦ ἐδῶ ἀπέθανον πιθανώτατα οἱ Ἀπόστολοι Ἀνδρέας καὶ Λουκᾶς<sup>1</sup>. Αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Παύλου κατέστησαν τὸ κύριον στήριγμα τοῦ λαοῦ τῆς Χώρας αὐτῆς ἐν τῷ μέσῳ θυελλῶν, αἳτινες συνεκλόνησαν τὴν Ἀνατολήν καὶ τὴν Δύσιν κατὰ τὸ διάστημα τῶν 19 αἰῶνων.

\* \* \*

Ἀπὸ τὴν ἀκολουθήσαν τὸν θάνατον τῶν Ἀποστόλων Μεταπολεμικὴν ἐποχὴν (70—140 μ. Χ.) διεσώθησαν ἀτυχῶς δύο μόνον fragmenta, φωτίζοντα μόνον ἐπ' ὀλίγον τὴν ἱστορίαν δύο μόνων πόλεων τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος, τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Φιλίππων. Πρόκειται πρῶτον περὶ τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὅποιαν ἀπέστειλε τῷ 96 μ. Χ. «ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἢ παροικουσα» τὴν τότε καὶ μέχρι τέλους τοῦ 6' αἰῶνος ἐλληνίζουσαν Ρώμην, πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου, ἵνα ὑποδοθῆσῃ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς διασαλευθείσης «τάξεως», διότι, «ὀλίγα πρόσωπα προπετῆ καὶ αὐθάδη...εἰς τοσοῦτον ἀπονοίας ἐξέκαυσαν» (κεφ. 1), ὥστε ἐπέτυχον ἵνα ἡ Ἐκκλησία τῶν Κορινθίων ἀποβάλλῃ «ἐνίου» τῶν πρεσβυτέρων «καλῶς πολιτευομένους ἐκ τῆς ἀμέμπτως αὐτοῖς τετιμημένης λειτουργίας» (44) τῆς ἐπισκοπῆς (κεφ. 42—6). Ὅθεν «τὸ σεμνὸν καὶ περιβόητον καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἀξιαγάπητον ὄνομα» τῆς Ἐκκλησίας τῶν Κορινθίων, τῆς διακρινομένης διὰ τὴν «πανάρετον καὶ θεαίαν πίστιν» καὶ μεγαλοπρεπῆ φιλοξενίαν μεγάλως νὰ βλαφθῆναι» (κεφ. 1). Ἡ ἐκ βαθείας ἀγάπης ἐπέμβασις τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης εἰς τὴν ἄχρι τότε ἐν «βαθείᾳ εἰρήνῃ» ζώσῃ καὶ ἐν ἀκωρόεστῳ πόθῳ εἰς ἀγαθοποιεῖαν καὶ πλήρη πνεύματος Ἀγίου λαμπρυνομένην Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου», ἐκδηλωθεῖσα ἐν ἀπαρμιλλῷ πνεύματι χριστιανικῆς ταπεινοφροσύνης (ἡ ἐπιστολὴ δέον νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἐπιστολὴ τῆς χριστιανικῆς ταπεινοφροσύνης)<sup>2</sup> καὶ εἰς τὸν προσωπικὸν ἐγκάρδιον χαρακτήρα της, ἐπανάφερεν, ὡς πιστευόμενον, τὴν ποθουμένην «τάξιν» καὶ ἀποκατέστησε τὴν ἁρμονίαν μεταξὺ ποιμένων καὶ ποιμνίου, Δεύτερον, περὶ τὸ 110 μ. Χ., ἔταν ὁ Ἀντιοχείας Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος (ἡ ἰσχυροτέρα μορφή τῆς Ἐκκλησίας τῆς μεταποστολικῆς ἐποχῆς) διήρχετο ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Β. Ἑλλάδος δέσμιος, διὰ νὰ ὀδηγηθῆ εἰς τὸ φρικτὸν μαρ-

1. Φιλολογ. Ἐκκλ. Ἱστ. III. 2. Harnack ἐνθ. ἀνωτ. II, 790.

2. Ὁ Harnack, ἐν τῷ ἔργῳ Einführung in die Alte Kirchengeschichte (1929) παρετήρησε πρῶτος ὅτι ἐδρίσκομεν συχνὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐννοίας τῆς χριστ. ταπεινοφροσύνης. Εἰς ραδιοφωνικὴν ὁμιλίαν μας, εἰς τὴν σειρὰν ὁμιλιῶν τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἐδῶκαμεν τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦτον. Ἡ ὁμιλία θὰ δημοσιευθῆ εἰς τὸν σχετικὸν τόμον τῆς Ἀπ. Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

τύριον εἰς Ρώμην, ἡ Ἐκκλησία τῶν Φιλίππων ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Σμύρνης Πολύκαρπον ἀντίγραφα τῶν περιωνύμων ἐπιστολῶν τοῦ ἀνδρός, ὅστις προδίδει ἑαυτὸν γνήσιον τοῦ Παύλου μαθητὴν καὶ ὅμοιον τὴν φύσιν καὶ ἐν «Χριστῷ» πίστιν, καὶ ἄρα πνευματικῶς συγγενῆ, πρὸς τὸν μέγαν Ἀπόστολον. Ὁ «Πολύκαρπος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ πρεσβύτεροι», ὡς χαρακτηριστικῶς σημειοῦται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τῆς ἐπιστολῆς, ἀποστέλλοντες ἀντίγραφα τῶν ζητηθεισῶν ἐπιστολῶν, αἵτινες «περιέχουσι πίστιν καὶ ὑπομονὴν καὶ πᾶσαν οἰκοδομήν, τὴν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν ἀνήκουσαν» (κεφ. 13), λέγουσι πρὸς τοὺς Φιλιππησίους, ὅτι «ἡ θεθαλία τῆς πίστεως ὑμῶν ρίζα, ἐξ ἀρχαίων καταγγελλομένη χρόνων, μέχρι γῶν διαμένει καὶ καρποφορεῖ εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν» (κεφ. 1, 2).

Ἀποβλέποντες εἰς τὸν περιβάλλοντα τὰς μικρὰς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κόσμον, παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἐθνικὴ θρησκεία ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὴν πρώτην αὐτῆς πνευματικὴν ἀναλαμπὴν καὶ μάλιστα εἰς δύο ἐξέχοντας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης φιλοσόφους, τὸν Πλούταρχον τὸν Χαιρωνέα, Ἰερέα ἐν Δελφοῖς, (47—120), ὅστις ἀπετέλει ἐξέχουσαν θρησκευτικὴν φυσιογνωμίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς μεταγενεστέρως ἀρχαιότητος καθόλου (Spätantike) καὶ τὸν ἐν Νικοπόλει τῆς Ἡπείρου ἀπὸ τοῦ 90 κέχρι 138 μ. Χ. δρᾶσαντα περιώνυμον ἐκπρόσωπον τῆς μεταγενεστέρως Στοᾶς, ἀπελεύθερον δοῦλον, Ἐπίκτητον. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἀμφότεροι δὲν μνημονεύουσι τι περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι Χριστιανισμοῦ, γεγονός μαρτυροῦν ὅτι ὑπῆρχον ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὄλγοι χριστιανοί, συγκροτοῦντες μικρὰς Κοινότητας καὶ ζῶντες εἰς ἀπόμικρα τμήματα, μακρὰν τῶν πολυσυχνάστων τμημάτων, τῶν πόλεων καὶ τελοῦντες κρυφίως τὰ τῆς λατρείας των (ἴδε θέσεις τάφων), διὸ καὶ δὲν παρείχον εὐκαιρίας γνωριμίας των. Ἡ κατάστασις τῆς ἐθνικῆς Ἑλλάδος, τῆς διακρινομένης διὰ τὴν συντηρητικότητά αὐτῆς, ἦτο ἥμισυ εὐνοϊκὴ διὰ τὴν βραγδαίαν ἀνάπτυξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

\* \* \*

Τὸ βαθὺ σκότος ὅπερ καλύπτει καὶ πάλιν τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος φωτίζεται διὰ βραχυτάτα χρονικὰ διαστήματα, ἀλλὰ μόνον ὡς πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ἀθηνῶν, Κορίνθου, Αἰγύπτου, Λακεδαιμόνων καὶ Κρήτης<sup>1</sup>.

Αἱ ἀπολογίαι τῶν Ἀθηναίων χριστιανῶν 1) τοῦ Κοδράτου, ὅστις χαρακτηρίζεται «ἑρὸς τῶν Ἀποστόλων ἀκουστής ὁ καὶ προφήτης», ἐπέδωκε δὲ ἀπολογίαν (ταύτης ἐσώθησαν ἀποσπάσματα—Εὔσεβ. Ἐκκλ. Ἰστ. 4,3) εἰς τὸν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 125 διατρίβοντα φιλαθηναῖον Αὐτοκράτορα Ἀδριανὸν (117—135), τὸν περατώσαντα τὸ Ὀλυμπιεῖον, 2) τοῦ Ἀριστείδου, τοῦ φιλοσόφου, ὅστις ἐπέδωκε τὴν ἀπολογίαν του πιθανώτατα τῷ Ἀντωνίνῳ τῷ Εὔσεβει (138—161), 3) τοῦ πολυγραφωτέρου καὶ πλατωνίζοντος «Ἀθηναίου φιλοσόφου χριστιανοῦ» καὶ 3) τοῦ Ἀθηναγόρου, τοῦ γράψαντος «Πρεσβείαν Χριστιαν-

1. Γνωστικοὶ ἀναφέρονται εἰς Σάμον τῆς Κεφαλληνίας (Κλήμ. Ἀλεξ. Στρ. III, 2,5).

νῶν» πρὸς τὸν φιλόσοφον αὐτοκράτορα Μάρκον Αὐρήλιον καὶ τὸν υἱὸν τοῦ Κόμμοδου, μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν, καίτοι μικρότερα πασῶν τῶν ἐν Ἑλλάδι, ἐν τούτοις κατέλεγε μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς μεμεροφωμένους καὶ ἀξιολόγους ἀνδρας. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονηθῇ καὶ ὁ περιώνυμος Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὅστις ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τινῶν ὡς Ἀθηναῖος, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἦλθε καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα (Harnack II, 627-8, 788-90).

Ἐπειτα ἡ μαρτυρία τοῦ Μελίτωνος τοῦ Σάρδεων, ὅτι Ἀντωνίνος ὁ Εὐσεβῆς ἔγραψε πρὸς τοὺς Λαρισίους, τοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ τοὺς Ἀθηναίους καὶ πρὸς πάντας τοὺς Ἑλληνας «μηδὲν νεωτερίζειν κατὰ τῶν χριστιανῶν» καὶ αἱ βραχυτάται περιλήψεις τῶν ἀπολεσθεισῶν ἐπιστολῶν τοῦ Διονυσίου τοῦ Κορίνθου, (χαρακτηριζομένου ὡς μεγάλης προσωπικότητος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ 6' αἰῶνος) πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους, τοὺς Ἀθηναίους καὶ πρὸς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης (Ἰόρτυνος καὶ Κνωσσοῦ) δεικνύουσιν, ὅτι ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία ἠϋξάνετο καὶ ἐκραταιοῦτο ἐν τῇ πίστει, ὡς λέγει ὁ ἐπισκεψθεὶς τὴν Ἑλλάδα Ὁριγένης (κατὰ Κέλσου III, 30), ἐπαινῶν τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου. Ἡ λίαν ἐνδιαφέρουσα χριστιανικὴ κατακόμβη τῆς νήσου Μήλου, μὲ τὰς συμβολικὰς παραστάσεις καὶ τὰς ἐπιγραφὰς κλπ. καὶ οἱ ἐξ Ἀφρικῆς εἰδήσεις, ὅτι συνεκροτοῦντο κατὰ τὸν 6' αἰῶνα Σύνοδοι ἐν Ἑλλάδι καὶ ὅτι μάρτυρες καὶ δὴ ἐπίσκοποι ἀνεφάνησαν ἐν Ἑλλάδι, μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς βαθμιαίως μὲν ἀλλὰ σταθερῶς ἐξηπλοῦτο ἐν τῇ χώρᾳ. Ἐὰ κυριώτατα ἐμπόδια διὰ τὴν πρόοδον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦσαν ἀσφαλῶς ὄχι μόνον ἡ συντηρητικότης τῶν κατοίκων, ἀλλὰ καὶ ἡ πνευματικὴ στήριξις τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ἡ παρεχομένη ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ δὴ τῶν Σχολῶν τῶν Ἀθηνῶν, αἵτινες μέχρι τοῦ 5' αἰῶνος ἀπετέλουν, οὐ μόνον «τὸ τῶν λόγων ἔδαφος», ἤτοι τὸ κέντρον ῥητορικῆς, ἀλλὰ τῇ ἀληθείᾳ τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καθόλου. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὸν 7' καὶ 8' αἰῶνα ἐφοίτησαν ἐν Ἀθήναις οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐν οἷς ἐξέχουν Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας, ὁ μετέπειτα μαθητὴς τοῦ Ὁριγένους, ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός (πρβλ. Πατρολογία Δ. Μπαλάνου). Ὅθεν δύνανται νὰ λεχθῇ ὅτι τὰ θεμέλια τοῦ Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ τῶν μεγάλων τούτων Πατέρων ἐτέθησαν μερικῶς ἐν Ἀθήναις. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ἐπίσης, ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος δὲν ἐπίεσε τὴν ἐθνικὴν Θρησκείαν ἐν Ἑλλάδι.

Ὁ 7' καὶ ὁ 8' αἰῶν, μέχρι τοῦ Μ. Θεοδοσίου, ὅστις παρέμεν ἐν Θεσσαλονίκῃ, εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς βαθμιαίας ἀκόμῃ ἀναπτύξεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ μέχρι τοῦ Νέστου Εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι, ἣτις πολιτικῶς ὑπῆγετο εἰς τὴν Δύσιν (κυρίως μέχρι τοῦ 395 μ. Χ.), ἐφόσον ἀπετέλει τμήμα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ἡ 6' σημαντικὴ ἀναλαμπὴ τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας καὶ θρησκείας, ἥς προἶδν δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ ρωμαντικὸς Ἕλληνας τὴν ψυχὴν Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης καὶ ὁ Λιθάνιος, δὲν εὐνοεῖ ἀπολύτως τὴν πρόοδον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι. Παρὰ ταῦτα εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην, ἣτις ἰδια-

ζόντως έδοκιμάσθη κατά τούς αιώνας τούτους από ποικίλας έπιδρομάς, έμπορ-  
φώθησαν περίξ τών δύο μεγάλων Μητροπόλεων τής Θεσσαλονίκης και τής  
Κορίνθου και νέαι Μητροπόλεις, τής Νικοπόλεως, του Δυρραχίου, τής Λαρί-  
σης, τής Γόρτυνος τής Κρήτης, είτα δέ τών Στόδων τής Β. Μακεδονίας και  
πολύ βραδύτερον τών Ἀθηνών.

Ἡ Ἀνατολική ήπειρωτική Ἑλλάς, από του Νέστου μέχρι του Ταινά-  
ρου, πλην τής Μάνης, περισσότερο ή ή δυτική, έχει να παρουσιάση πυκνο-  
τέρας Ἐκκλησίας.

\* \* \*

Τήν βραγδαίαν πρόδον του Χριστιανισμού από του τέλους του δ' αιώνας  
και κατά τον ε' και στ' αιώνα, οτε έσθυσεν ή έθνική θρησκεία και κατελύθη  
ή Σχολή τών Ἀθηνών υπό του Ἰουστινιανου (529), μαρτυροῦσιν όχι μόνον αι  
μεταβολαι τών έθνικών μνημείων εις χριστιανικά, όπως π. χ. του Παρθενώνος  
— τουτο συνέβαλεν μερικώς και εις την διάσωσιν των —, αλλά και αι μεγαλοπρε-  
πείς βασιλικαι τών Φιλίππων, τής Θεσσαλονίκης, τών Στόδων, τών χριστιανικών  
Θηδών τής Θεσσαλίας, τής Νικοπόλεως κ. ά. μερών, ως και τα σπουδαία ψη-  
φιδωτά των. Ταῦτα αποδεικνύουν καλλιτεχνικην άκμήν τής Χριστιανικής Ἑλ-  
λάδος. Είναι άληθώς παράδοξον, οτι αυτή ή καλλιτεχνική δημιουργία έν τη  
χριστιανική Ἑλλάδι, την όποιαν αποκαλύπτει ή άρχαιολογική σκαπάνη, δέν  
εῦρε κανένα χριστιανόν συγγραφέα να την περιγράψη και να την έξυμνήση,  
ίσως διότι τα βλήματα τών χριστιανών συγγραφέων ήσαν έστραμμένα προς την  
χριστιανικήν, εις την μεγίστην της πλειοψηφίαν, ελληνικήν ή ελληνίζουσαν  
Ἀνατολήν και μάλιστα προς τα πνευματικά κέντρα αυτής, την Ἀντιόχειαν  
και την Ἀλεξάνδρειαν, και την νέαν πόλιν, την Κωνσταντινούπολιν. Αυτη δια  
του μεγαλοφυους Κωνσταντίνου άνιδρυνθείσα, έξ άρχής ως χριστιανική πρω-  
τεύουσα, έμελλε ν' αποβή ή καρδιά του Χριστιανισμού και του Ἑλληνισμού  
τής μεγάλης Αυτοκρατορίας τής Ἀνατολής με θ' σπουδαίον κέντρον «τήν  
μεγάλην», ως την χαρακτηρίζουν τα θυζαντινά κείμενα, «Θεσσαλονίκη».

Ἡ εποχή τής βραγδαίας πρόδου του Χριστιανισμού έν Ἑλλάδι συνδέε-  
ται τουτο μέν προς την ανάδειξιν τής Θεσσαλονίκης ως πρωτεύουσας, πολι-  
τικῆς και εκκλησιαστικῆς, του Ἀνατολικου Ἰλλυρικου, τουτο δέ του Ἀρχιε-  
πισκόπου αυτής ως Βικαριου τής πρεσβυτέρας Ρώμης. Ούτω κατά τούς χρό-  
νους τών 4 πρώτων (325—451) Οίκουμενικών Συνόδων, καθ' οὗς αι αίρέσεις

1. Αὕτη καθ' ήμᾶς φαίνεται όχι μόνον από τό πλήθος τών μνημείων (πρβλ. Γ. Σωτη-  
ρίου εις την «Ἀρχαιολ. Ἐφημερίδα» του 1929 και την «Χριστ. Ἀρχαιολογία» 1942 σ. 288  
έξ.), μαρτυροῦντων ποιάν τινα οικονομικήν εθνημερίαν τών Ἐκκλησιῶν τής Ἑλλάδος, αλλά  
και τόν άριθμόν τών επισκοπῶν, αἰτινες παρεδόθησαν εις τό μοναδικόν Παρισινόν (κώδιξ  
1555 A) αντίγραφον του τακτικου (Notitia Episcopatum) του Λέοντος Γ' και Κων-  
τινου Ε' (733—746). Περὶ τουτου ιδε νῦν Γ. Κονιδάρη: Τα θόρεια σύνορα του Ἑλληνισμού  
έν τη Ἱστορίᾳ τής Χερσονήσου του Αἴμου. Ἐν Θεσσαλονίκη 1951 σ. 92 έξ.



δὲν εὗρον σχεδὸν εἴσοδον εἰς τὴν Καθολικὴν (Ὁρθόδοξον) Ἐκκλησίαν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, ἐμορφώθησαν οὐχὶ τυχαίως, ἀλλὰ φυσιολογικῶς τὰ διακρίσματα τοῦ Ρώμης ἐπὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὅπερ διηγεῖτο, γλωσσικῶς καὶ ἐθνικῶς εἰς Λατινικὸν καὶ Ἑλληνικόν, διὰ μιᾶς νοητῆς γραμμῆς ἀπὸ τοῦ Ἀλεσίου μέχρι τοῦ Αἴμου (Ἴδε γραμμὴν Jirecek ἐν Geschichte der Serben, 1, 38). Ἡ ἠθικὴ ἐπιβολὴ τῆς Ρώμης, ἣν βλέπομεν εἰς τὴν Α' Κλήμεντος, τὸν Διονύσιον τὸν Κορίνθου καὶ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ Πάσχα, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 6' αἰῶνος, ἐνισχυομένη ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ περιοχὴ ἀνήκε διοικητικῶς εἰς τὴν Δύσιν, μετεβλήθη εἰς διοικητικὴν κατὰ τὴν μεταβατικὴν διὰ τὸ Πατριαρχεῖον Κ)πόλεως ἐποχὴν (381—451). Παρὰ τὸ γεγονός δὲ τῆς μετὰ 395 ἐριστικῆς πολιτικῆς ὑπαγωγῆς τῆς περιοχῆς εἰς τὸ Ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν Κράτος, διετηρήθη τὸ ὀλίγον πρότερον, ἐπὶ τοῦ Πάπα Σιρικίου (384—399), δημιουργηθὲν Βικαριάτον ὑπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον καὶ πραγματικὸν Ἐξαρχον τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τὸν Θεσσαλονίκης. Ἡ ἔνεκα τῶν περιστάσεων, περὶ ὧν ἀνωτέρω, καὶ ἔνεκα τῆς πολιτικῆς τῶν αὐτοκρατόρων ἔναντι τῆς Δύσεως καὶ μάλιστα τοῦ κορυφαίου αὐτῆς ἐπισκόπου τῆς Ρώμης δημιουργηθεῖσα καὶ διατηρηθεῖσα ἐποπτεία τῆς Ρώμης ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κυρίως Ἰλλυρικοῦ ἀπέτελε ἀνωμαλίαν, ἣν ἠσθάνοντο οἱ τε κάτοικοι καὶ οἱ ἐπίσκοποι<sup>1</sup>, διότι ἦτο ἀντικανονικὸν νὰ ὑπάγεται ἡ περιοχὴ πολιτικῶς μὲν εἰς τὴν Κων)πολιν, ἐκκλησιαστικῶς δὲ εἰς τὴν Δύσιν. Θὰ ἦτο ἕμως σφάλμα, ἐὰν δὲν ἐσημειοῦτο, ὅτι ὑπῆρξεν εὐφυῆς πράξις τοῦ Ἐπισκόπου τῆς Δύσεως, ὅτι τὸ Βικιαράτον ἐχορήγει προσωπικῶς εἰς τὸν ἐκάστοτε Ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης, ὅστις ἐν τοῖς πράγμασιν ἤσκει καθήκοντα Ἐξάρχου. Ταῦτα περιωρίσθησαν τοπικῶς κατὰ τὸν 6' αἰῶνα ἐκ δύο αἰτίων: πρῶτον ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων καὶ δευτέρον ἐκ τῆς δημιουργίας τοῦ 6' Βικιαράτου τῆς Α'. Ἰουστινιανῆς (Β. Ἰλλυρικόν), ὅπερ δὲν διετηρήθη ἐπὶ μακρὸν (μέχρι 7' αἰῶνος ;)

## B'.

(733—1430/58)

Εἰς τὴν ἀνωμαλίαν τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς ὑπαγωγῆς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰλλυρικοῦ εἰς τὸν μακρὰν εὐρισκόμενον Ρωμαῖον Ἐπίσκοπον ἔθεσε τέρμα, δοθείσης εὐλόγου ἀφορμῆς, ἐκ τῆς ἀντιθέσεως Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐν τῷ ζήτηματι τῶν εἰκόνων, ὁ Λέων ὁ Γ', τῷ 733 μ. Χ., ὑπαγαγὼν τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς βυζαντινὰς ἐπαρχίας τῆς κάτω Ἰταλίας εἰς τὸν Οἰκουμ. Πατριάρχην. Οὕτως ἐπραγματοποιήθη, ἐκτὸς τῆς πολιτικῆς, καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐνόττης τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἐνόττης αὕτη ὑπῆρξε πο-

1. Πρὸς. Χρυσ. Παπαδοπούλου: Τὸ Πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, ἐν Ἀθήναις 1930 σ. 70—71 καὶ Γ. Κονιδάρη: Ἐπιτομ. Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1938 σ. 251 ἐξ.

λύτιμος διὰ τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, ὅπερ, ἀπὸ τοῦ ζ' ἰδία αἰῶνος, ὑπέστη δεινὰς δοκιμασίας, ἕνεκα τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων καὶ μάλιστα τῆς καθόδου τῶν Σλάβων. Ἡ οἰκτρῶς ἀποτυχοῦσα ἐπανάστασις τῶν Ἑλλαδικῶν τοῦ 727, ὑποκινηθεῖσα πιθανώτατα ἐκ τῆς Δύσεως, καὶ ἡ μεταφορὰ κατοίκων ἐξ Ἑλλάδος (747) εἰς Κων)πολιν, τῆς ὁποίας ὁ πληθυσμὸς ὑπέστη ἀραίωσιν ἐκ τῆς πανῶλους τοῦ 746, μαρτυροῦν ὅτι ἡ Ἑλλάς ἐδοκιμάσθη μὲν ἀλλὰ δὲν ἤλλαξε κατοίκους κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Fallmerayer. Βεβαίως ἀπεκορυφώθη μετὰ τῶν ἐτῶν 746—783 ἡ διείσδυσις καὶ ἡ πρὸς ἀνεξαρτησίαν τάσις τινῶν ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι Σλάβων, ἀλλὰ τὸ Βυζάντιον, διὰ τοῦ Σταυρακίου, στρατηγοῦ τῆς βασιλευούσης Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας, ἀπεφάσισε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν ἀνωμαλίαν, τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς παρουσίας Σλάβων εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Σταυράκιος ἦλθεν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα «ὑπέταξε πάντας (τοὺς Σλάβους) καὶ ὑποφόρους ἐποίησε», ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἔνθα «πολλὴν αἰχμαλωσίαν καὶ λάφυρα ἤγαγε τῇ Ρωμαίων βασιλείᾳ»<sup>1</sup>. Οἱ ὀλίγοι Σλάβοι τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν παρὰ τὰς Πάτρας ἀνταρσίαν<sup>2</sup> «ἐγραινικώθησαν» κατὰ τὸν θ' αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς, ὅτε καὶ ἐπεκράτησεν ὁ Χριστιανισμὸς εἰς τὴν Μάνην, ἡ δὲ ἀφομοίωσις συνεπληρώθη τελικῶς κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας.<sup>3</sup>

Κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἀποτελεῖ τὸ κύριον στήριγμα τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Χώρας, ἥτις ἐξηκολούθησε νὰ δοκιμάζῃται ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς. Αὐταὶ ἔθιγον ἐκάστοτε ὠρισμένα, ἰδίως πεδινὰ, τμήματα τῆς χώρας, ἀλλ' ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος ἐσυνεχίζετο, οἱ δὲ ἅγιοι, Δημήτριος διὰ τὴν θόρειον Ἑλλάδα καὶ Ἀνδρέας διὰ τὴν Πελοπόννησον, διαδραματίζουσιν ἐξαιρετικὸν πρόσωπον ἐν τῷ βίῳ τῆς Ἐκκλησίας, τῆς πλήρους περιπετειῶν περιόδου ταύτης. Ἡ ἀκμὴ ὅμως τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας συνδέεται ἰον) πρὸς τὸν Μοναχικὸν βίον, ὅστις ἀνεπτύχθη ἐξαιρέτως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ ἀπετέλεσε ταυτοχρόνως τὸ καταφύγιον διὰ τὸν χειμαζόμενον λαὸν καὶ τὸ στήριγμα τῆς Ὁρθοδοξίας. 2) πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς

1. Θεοφάνης 1,456 καὶ Ἀμάντου: Ἱστορία τοῦ Βυζ. Κράτους Α'. σελ. 374.

2. Σαλμωνὸς Κοριακίδου: Βυζαντινὰ μελέται, VI: Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Θεσσαλονίκη 1947, ἔνθα ἡ παλαιότερα καὶ νεωτέρα σχετικὴ γραμματεία ἐπὶ τοῦ θέματος. Τὸ προσφάτως δημοσιευθὲν ἔργον τοῦ G. Stadtmüller: Geschichte Südosteuropas, mit 23 Karten und mit einem Anhang, München 1950, ἀγνοεῖ τὰς ἐλληνικὰς ἐργασίας καὶ δὲν μνημονεῖ εἰδικῶς: τὰς Ἱστορ. Πραγματείας τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου (1858) τὰς Βυζαντινὰς μελέτας τοῦ Κοριακίδου, I—V, τοῦ Ἀμάντου τὰ Μακεδονικὰ καὶ τὰς μαρτυρίας τῆς Ἐκκλησ. Γεωγραφίας. Ἀλλὰ περὶ αὐτῶν ἴδε τὸ νῦν ἐκτυπούμενον ἔργον μου περὶ τῶν δορσείων συνόρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ (βιβλιογρ. ἐν τέλει). Πάντως τὸ ἔργον τοῦ Stadtmüller εἶναι ἀμάρτυρον, ἐνῶ τὸν ἀντίον συμβαίνει μὲ τὸ ἔργον τοῦ Mylonas: The Balkan states, (Καθηγ. ἐν Π)μίφ Waschington). Πρβλ. καὶ Ξαναλάτου: Τὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Βαλκανικὴν Ἀσσίαν (χάρται μετὰ μνείας τῶν πηγῶν).

3. Κ. Ἀμάντου: Ἱστορία τοῦ Βυζ. Κράτους Β'. Ἀθῆναι 1947 σ. 33.

τέχνης, ἣς πολλὰ καὶ ἐξαιρέτα μνημεῖα δέπομεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν β' «μεγάλην» καὶ ἱερὰν πόλιν τοῦ Βυζαντίου, καὶ 3) πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν χριστιανικῶν γραμμάτων διὰ σειρᾶς ἀξιολογωτάτων προσωπικοτήτων. Ἀπὸ τὰ σπουδαῖα αὐτὰ κεφάλαια τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος τῆς Βυζαντινῆς περιόδου θ' ἀναφέρω πολὺ ὀλίγα. ὅσα ἢ κλειψύδρα τοῦ προγράμματος ἐπιτρέπει, μόνον ἀπὸ τὸ α' καὶ τὸ γ'.

Ἀπὸ τὸ μέγα πλῆθος τῶν Μονῶν τῆς κυρίως Βυζαντινῆς ἐποχῆς (μέχρι τοῦ 1204) θὰ μνημονεύσω τὸ Μέγα Σπήλαιον ἐν Β. Πελοποννήσῳ, τοῦ Προυσοῦ εἰς τὴν Εὐρυτανίαν, τὴν Μονὴν τοῦ ὁσίου Λουκᾶ (παρὰ Λεβάδειαν), «τὸ κειμήλιον ἀπάντων τῶν ἐν Ἑλλάδι βυζαντινῶν κτισμάτων», τὰς περιωνύμους μονὰς τῆς Καισαριανῆς καὶ τοῦ Δαφνίου, τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Μελετίου, τὴν Μονὴν τῶν Ταξιαρχῶν τῆς Ἡπείρου, τοῦ Κάστρου τῶν Ρωγῶν, τὰς περὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἀξιολόγους Μονὰς, αἵτινες κατεστράφησαν, τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας παρὰ τὴν Χαλκιδικὴν (ἐνθα νῦν Ἱερατ. Σχολή), τοῦ Μπατσκόδου καὶ τῆς Θεοτόκου Ἐλεούσης παρὰ τὴν Στρώμνισαν (αὗται εὐρίσκονται χεῖρας τῶν Βουλγάρων). Εἰς ταύτας δέον προστεθῶσιν αἱ περιώνυμοι Μοναὶ τοῦ Ἁθῶ, αἵτινες ἰδρυθεῖσαι κυρίως μετὰ τὸ 963 διασώζουσι μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἐν τμήμα τοῦ βυζαντινοῦ βίου, ὑπῆρξαν δὲ κέντρα μὲ ἀκτινοβολίαν ἀξιολογωτάτην, καλλιτεχνικὴν καὶ πνευματικὴν, δι' ἔλην τὴν Βαλκανικὴν, μέχρι περὶ-που τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Ἄλλ' ἢ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία τῆς κυρίως Βυζαντινῆς περιόδου (ἡ'—ι' αἰών) δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ μόνον πολλὰς καὶ ἀξιολογωτάτας Μονὰς—μνημεῖα, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρέτους προσωπικότητας μοναχῶν. Διὰ τοὺς ἐκ Θεσσαλονίκης περιωνύμους μοναχοὺς Μεθόδιον καὶ Κύριλλον προσφυῶς ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἱστορικοῦ Herzberg<sup>1</sup>, ὅτι «περιεποίησαν τότε εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν χριστιανικὴν πατρίδα δόξαν νέαν διάφορον ἐκείνης, ἣν εἶχε τέως ἡ Θεσσαλονίκη, ἢ ἀνδρειοτάτη Ἑλληνικὴ πόλις τοῦ Βορρᾶ». Ἐπειτα ὁ Ὁσιος Λουκᾶς ὁ νέος, ὁ ἐπικαλούμενος καὶ «Στειριώτης» (896—950), ὁ παραδληθεὶς ὑπὸ τοῦ Diehl πρὸς τὸν Ἁγίον Φραγκίσκον τῆς Ἀσσίζης, ὑπῆρξε μέγας μοναχός, δι' ὃ καὶ ἡ ἀκροστιχίς τοῦ ἐκκλ. κανόνος λέγει «Λουκᾶν ἐπαινῶ τὸ κλέος τῆς Ἑλλάδος». Ἀληθὴς δὲ ἐθναπόστολος τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξεν ὁ Νίκων «ὁ Μετανοεῖτε», ὅστις, κληθεὶς νὰ δράσῃ ὑπὸ ἐξαιρετικὰς συνθήκας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Φωκᾶ καὶ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Βουλγάρων (ι' αἰῶνα), πρῶτον μὲν ἀπέδῃ ἀπόστολος τῆς μέλις ἐλευθερωθείσης ἀπὸ τῶν Σαρακηνῶν Κρήτης (961), εἶτα δὲ ἀποδιδοασθεὶς εἰς Πελοπόννησον ἔφερεν ἀληθῆ εὐλογίαν εἰς τὴν Χώραν. Μέγας ἀναμορφωτὴς τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὴν ια' ἑκατονταετηρίδα ἀνεδείχθη ἐν Ἑλλάδι ὁ Ὁσιος Μελέτιος, ὁ ἰδρυτὴς τῆς παρὰ

1. Ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον). Μετάφρασις Π. Καρολίδου: Ἐν Ἀθήναις 1906 1 σ. 309 ἐξ.

τὸν Κιθαιρῶνα ὁμωνύμου μονῆς, δι' ἃ καὶ ἐκλήθη «κάλλος τοῦ αἵωνος». Τούτου ὁ τάφος κατέστη κοινὸν προσκύνημα.

Ἀπὸ τοὺς πνευματικούς ἀνδρας καὶ διαπρεπεῖς συγγραφεῖς τῆς ἀντιρρητικῆς Θεολογίας τῶν ὑπ' ὄψει χρόνων πρέπει ν' ἀναφέρωμεν, ἐκτὸς τῆς αἰνιγματώδους μορφῆς τοῦ Οἰκουμενίου, τὸν ἐκ Πατρῶν περιώνυμον Ἀρέθαν, μητροπολίτην Καισαρείας (θ' αἰών), τὸ Θεοφύλακτον Ἀχρίδος (ια' αἰ.) καὶ τὸν Λέοντα τὸν Ἀχρίδος. Εἶτα δὲ ἀπὸ τὸν πλούσιον εἰς ἀξιολόγους ἀνδρας ιβ' αἰῶνα μνημονευτέοι ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης μητροπολίτης Νέων Πατρῶν, Νικόλαος ὁ Μεθώνης, Βασίλειος ὁ Κερκύρας, Βασίλειος ὁ Θεσσαλονίκης, Μιχαὴλ ὁ Γλυκᾶς καὶ πρὸ πάντων ὁ σπουδαῖος ἑλληνοεὐρωπαϊκὸς Εὐδοκίμης ὁ Θεσσαλονίκης, μάλιστα δὲ ὁ Μιχαὴλ ὁ Χωνιάτης, μητροπολίτης Ἀθηνῶν, καὶ ὁ ἀδελφὸς του Νικήτας, οἱ ζήσαντες τὸ δράμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ 1204. Τὴν ἀναβίωσιν τῆς συνδέσεως κλασσικῆς καὶ χριστιανικῆς μορφώσεως, ἣν ἐθεράπευον τινὲς τῶν τελευταίων ἀνδρῶν, ἀνέκοψαν τὰ τραγικὰ γεγονότα, ἅτινα ἐγκαινιάζουν τὴν Φραγκοκρατίαν ἐν Ἑλλάδι, (ἴδε ἔργον Οὐλ. Μίλλερ).

Ἐπειτα κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα ὁ Δημήτριος ὁ Ἀχρίδος ὁ Χωματηνός, ὁ Ἰωάννης ὁ Ἀπόκαυκος, ἀποτελοῦσι δύο ἐξεχούσας φυσιογνωμίας τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ἢ τῆς «Ἑλλάδος», ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀνέζησε πνευματικῶς ἐπ' ἀρκετὸν ὁ δεινῶς πληγείς Ἑλληνισμὸς τῶν Βυζαντινῶν χρόνον, χάρις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του. Τὸ μέγα πλῆθος τῶν λαμπρῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος (ἀπὸ τῆς Ἀχρίδος μέχρι τῆς Κρήτης) τῶν κυρίως Βυζαντινῶν χρόνων εἶναι μάρτυρες τῆς ζωτικότητος καὶ πνευματικῆς ἀκμῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ ιδ' αἰὼν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ὄχι μόνον τοὺς Ἡσυχαστὰς Ἀγιορείτας<sup>1</sup> καὶ τοὺς θεωρητικούς ὑποστηρικτὰς του Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν, Νεῖλον καὶ Γρηγόριον Καθάσιαν, ἀλλὰ καὶ τὸν πολέμιον τούτου Δημήτριον Κυδωνῆν καὶ τὸν ἀδελφόν του Πρόδρομον καὶ τὸν Ἰωσήφ τὸν Βρυέννιον (Ν. Τωμαδάκη μελέτη 1947) κ. ἄ. Ἀπὸ τὸν ιε' αἰῶνα, τὸν αἰῶνα τῆς πολιτικῆς καταστροφῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρέπει νὰ μνημονευθῇ ὁ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης καὶ οἱ λόγιοι τῆς Ἀναγεννήσεως Γεώργιος Τραπεζούντιος, ὁ Κρήτης, Θεόδωρος ὁ Γαζής ὁ Θεσσαλονικεὺς καὶ ὁ πλατωνικὸς φιλόσοφος Γεώργιος Γεμιστὸς ἢ Πλήθων (ἴδε ἔργον Μαμαλάκη).

Τὸ ἔργον τῶν ἀνδρῶν τούτων διεξήχθη εἰς ἐποχὴν δοκιμασιῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὅπερ ἠδυνήθη μὲν νὰ δημιουργήσῃ δύο σημαντικὰ κέντρα ἐν Ἑλλάδι, ὡς τὰ Δεσποτάτα τῆς Ἡπείρου καὶ τοῦ Μυστραῖ, ἀλλὰ δὲν

1. Ὁ Δ. Μπαλᾶνος ἐν τῷ ἔργῳ : Οἱ Βυζαντινοὶ ἐκκλ. συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453, Ἀθήναι 1951 (34ος τόμ. Ἀποστόλ. Διακονίας) σ. 168, ὀρθῶς παραθέτει τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἐσσελιγκ περὶ τοῦ Ἡσυχασμοῦ, λέγων ὅτι «εἶναι ὄντως λυπηρὸν, ὅτι πολλὴ ἐχύθη μελάνη καὶ τόσον ἀπασχόλησε σπουδαίους κατὰ τὰ ἄλλα ἀνδρας τῆς ἐποχῆς καὶ δὴ μετὰ τόσῃς ἐκατέρωθεν ἐμπειρίας, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν τὸ Κράτος εὐρίσκατο εἰς τόσον δυσχερεῖς συνθήκας, ζήτημα «τόσον προσκροῖον εἰς τὴν ἡμετέραν λογικὴν»,

κατώρθωσε πλέον νὰ ἀναστήσῃ τὴν Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑλλά διηρέθη εἰς κρατίδια φραγκικά, παρουσιάζοντα ἀληθῆς μωσαϊκόν. Αἱ λατινοκρατούμεναι περιοχαὶ ἐστερήθησαν τῶν ἐπισκόπων των, οἵτινες κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας ἀπέβησαν τὰ στηρίγματα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἔθνικοῦ βίου. Βεβαίως ἡ πνευματικὴ ἀκμὴ τοῦ Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς 7 πρώτους αἰῶνας εἶναι ἔργον τοῦ Ἁγ. Ἑλληνισμοῦ, ἀλλ' ἡ συντηρητικὴ πνευματικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀνάπτυξις τῶν κυρίως βυζαντινῶν χρόνων κατευθύνεται ἐκ Κων)λεως πρὸς τὴν Ἀχρίδα, τὴν Θεσσαλονίκης καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Ὁ Εὐρωπαϊκὸς Ἑλληνισμὸς, εἰς ὃν ἐν μέρει ἀνήκει ἡ τιμὴ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ εἰς τοὺς Σλάβους, ἀπέκτησε θαυμασίως τὴν σημασίαν του, διότι τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, ἕνεκα τοῦ περιορισμοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἀπὸ ἀνατολῶν, μετετίθετο πρὸς δυσμᾶς. Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας ἀνεκοφεν ἐν ἀρχῇ τοῦ ιγ' αἰῶνος ἡ Φραγκοκρατία, ἡ ὅποια δὲν ἠδυνήθη νὰ κατακτῆσῃ τὴν καρδίαν τῶν χριστιανῶν Ἑλλήνων. Ἡ Χώρα παρέμεινε χριστιανικὴ ὀρθόδοξος καὶ ἑλληνικὴ. Ἡ καλλιτεχνικὴ ἀκμὴ, ὅπως παρουσιάζεται εἰς τὸ Ἁγ. Ὄρος, τὴν Β. Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτην, καὶ ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀναλαμπὴ τοῦ Μυστραῖ, ἀποτελοῦν μαρτύρια μεγάλης ἀξίας περὶ τοῦ τι ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ ὁ Χριστιανικὸς Ἑλληνισμὸς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, ἐὰν ἀπήλαυεν ἐξωτερικῆς εἰρήνης καὶ ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἐνότητος. Ἡ ἐπακολουθήσασα δοκιμασία τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως παρέσχεν ἀφορμὴν διὰ νὰ καταδειχθῇ καὶ πάλιν ἡ δύναμις τοῦ Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἄν πολιτικῶς καὶ πνευματικῶς κατέπεσεν, ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι διετήρησεν ἕ,τι διὰ τὴν συντήρησιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἦτο ἀναγκαῖον. Ἡ πνευματικὴ καὶ ἔθνικὴ κίβωτός τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ Καθολικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, διετήρησε ταῦτα ἀπὸ τὸν κατακλυσμόν, ὅστις ἐπληξέ τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ιδ' καὶ μάλιστα κατὰ τὸν ιε' ἰστ' καὶ ιζ' αἰῶνα.

### Γ'.

(1430/58—1821)

Ἡ τουρκικὴ κυριαρχία ἐπὶ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος «ἀρνητικῶς ὠφέλησε τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ δι' αὐτῆς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν χώραν, διότι συνεπλήρωσε τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἐπεισάκτου λατινικοῦ κλήρου, ὑπεβοήθησε δὲ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὀρθοδόξου Ἱεραρχίας». Παρὰ ταῦτα πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξεν ὀλοσχερῆς ἡ τουρκικὴ κατάληψις, διότι τμήματα τῆς Χώρας κατεῖχοντο μέχρι τέλους τοῦ ιη' αἰῶνος, εἴτε συνεχῶς (Ἰόνιοι Νῆσοι π. χ.), εἴτε μέχρι τινός (ἡ Κρήτη μέχρι τοῦ 1669), εἴτε κατὰ διαστήματα ὑπὸ τῶν Βενετῶν (Πελοπόννησος), οἵτινες ἐτήρουν πολλάκις πολιτικὴν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὰς θελήσεις τῆς Παπικῆς αὐλῆς.

Ἡ θέσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔναντι τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κράτους καθωρί-  
 ζετο θεβαίως ἀπὸ τὸ «δίκαιον τοῦ Ἄμα» θεωρητικῶς, ὡς καὶ ἀπὸ τὰ ἐπ'  
 αὐτοῦ στηριζόμενα προνόμια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου καὶ τῶν μητροπολιτῶν,  
 ὡς καὶ τῶν μοναστηρίων (προνομιακοὶ ὄρισμοί), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν αὐθαίρετον  
 θέλησιν τῶν κατὰ τόπους διοικητῶν ἢ τῶν Σουλτάνων. Οἱ προνομιακοὶ ὄρι-  
 σμοὶ ἔμως κατεπατοῦντο, δι' ὃ καὶ ἔχομεν πλῆθος νέων μαρτύρων οἵτινες διὰ  
 τοῦ θανάτου ὑπὲρ τῆς πίστεως προσέφερον θυσίαν καὶ ὑπὲρ πατρίδος<sup>1</sup>. Οἱ  
 ἐξισλαμισμοί, οἵτινες ἠπέλιθον τὴν Ἑλλάδα, (ἐνεκα καὶ τοῦ φανατισμοῦ τῶν  
 Ἀλβανῶν δεχθέντων τὸν ἰσλαμισμόν) καὶ εἰδικώτερον τὴν δυτικὴν, ἀντιμετω-  
 πίσθησαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας, μάλιστα δὲ διὰ τοῦ ἐθναποστόλου μοναχοῦ Κο-  
 σμά τοῦ Αἰτωλοῦ. Οὗτος ἰδρύσας ὑπερδιακόσια σχολεῖα καὶ πολλὰκις περιελ-  
 θὼν καὶ κηρύξας τὸ Εὐαγγέλιον μέχρι τοῦ Δυρραχίου, τῆς Κρούας καὶ τῆς  
 Ἀχρίδος (μέχρι Κρουσόβου ἔφθανεν ὁ Ἑλληνισμός), ἐμαρτύρησε ἐν τέλει τῇ  
 1779 ἐν Βερατίῳ<sup>2</sup>.

Ὡς πρὸς τὴν Παιδείαν, παρατηροῦμεν ὅτι αὕτη ἐθεραπεύθη ἱκανῶς εἰς  
 σχολὰς καὶ δὴ τὸ Ἄγιον Ὄρος, Ἰωάννινα, Πατμιάδα κλπ. εἶναι δὲ χαρα-  
 κτηριστικόν, ὅτι κατὰ τὴν «μεταβυζαντινὴν» αὐτὴν περίοδον ἡ πνευματικὴ  
 δραστηριότης τῆς ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν τελοῦσης Ἐκκλησίας (συνοδευομένη  
 ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ ἀπὸ τὰς αἰρετικὰς δοξασίας ἢ κακοδοξίας) ἐξεδηλώθη κυρίως  
 ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι. Τὸ γεγονός τοῦτο συνδέεται πρὸς ἕτερον, καθ' ὃ οἱ  
 πλείστοι τῶν διακριθέντων ἐν τε τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ Παιδείᾳ ἀνδρῶν προήρ-  
 χοντο ἐξ Ἑλλάδος, διότι ἐνταῦθα, ὅπως καὶ ἐν Κων)πόλει, ἤρξατο ἡ βαθ-  
 μιαια ἀπὸ τοῦ ἰζ' αἰῶνος ἀνάπτυξις τῆς Παιδείας. Ὅθεν ἡ εὐρωπαϊκὴ Ἑλλάς  
 καὶ μετ' αὐτῆς τὰ παράλια τῆς Δ. Μικρασίας, ἐνεκα τοῦ πυκνοτέρου πληθυ-  
 σμοῦ καὶ τῆς βαθμιαίας ἀπὸ τοῦ ἰζ' αἰῶνος οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνα-  
 πτύξεως, προσέλαβε, προϊόντος τοῦ χρόνου, μείζονα σημασίαν διὰ τὴν τύχην  
 τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν πνευματικὴν του ἀνάπτυξιν μέχρι τῆς Ἐπαναστά-  
 σεως. Ἐν Ἠπείρῳ, Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ, ὡς καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι καὶ  
 ταῖς νήσοις ἰδρύθησαν πολλὰ καὶ ἀξιόλογα σχολεῖα<sup>3</sup>. Τὰ ὀνόματα τοῦ Ἰωαν-  
 νηίου Καρτάνου, τοῦ Παγωμίου Ρουσάνου,<sup>4</sup> τοῦ ἐκ Μελενίκου τῆς Μακεδο-  
 νίας ἀγιορείτου μοναχοῦ Ματθαίου, τοῦ Φωτιστοῦ τῶν Ρώσων Μαξίμου τοῦ  
 Γραικοῦ<sup>5</sup> τοῦ ἐξ Ἀρτης, τοῦ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, τοῦ Μητροφάνους Κρι-  
 τοπούλου, τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλλέως τοῦ Ἀθηναίου καὶ τοῦ μαθητοῦ του

1. Χρυσ. Παπαδοπούλου: Οἱ νεομάρτυρες.

2. Ἴδε Φ. Μιχαλοπούλου «Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς» 1940 καὶ περίληψιν εἰς ἔργον μου «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου» σ. 180 ἐξ. Διὰ τὸν Ἑλληνισμόν μέχρι 1878 Ἴδε χάριτν XIX τοῦ Stanford παρὰ Ξαναλάτφ ἐνθ. ἀνωτ. 3. Τρ. Εὐαγγελίδου: Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας τόμ. 2.

4. Πρβλ. Ι. Καρμύρη σχετ. ἔργα ὡς καὶ διὰ Μητροφ. Κριτόπουλον.

5. Ἴδε ὁμών. ἔργον Γρηγ. Παπαμιχαήλ (1951).

Ἰωάννου Καρυοφύλλη τοῦ ἐκ Καρπενησίου, τοῦ Γεωργίου Σουζουρῆ, τοῦ Μεθοδίου τοῦ Ἀνθράκτου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, τοῦ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, τοῦ Μελετίου τοῦ Συρίγου, τοῦ Γαβριὴλ τοῦ Σευήρου, τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, τοῦ Θεοτόκη, τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Λεσβίου, τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου καὶ τοῦ Ἡλίου Μηγιάτου, ἀρκοῦσι διὰ νὰ δείξουν ὅτι ἡ Ἑλλάς ἀνέδειξεν ἀρκετοὺς καὶ ἰκανοὺς θεολόγους, ὧν τινες μόνον διετύπωσαν κακοδοξίας. Θὰ ἦτο ὅμως παράλειψις εἶναι δὲν ἐτονίζετο γενικώτερον, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὡς προστάτις ἐναντι τοῦ κατακτητοῦ, ὡς συνεργὸς εἰς τὰς πολλὰς ἐπαναστάσεις ἐναντίον αὐτοῦ, ὡς συντηρητῆς τῆς γλώσσης καὶ τῆς μαθήσεως εἰς τὸ «κρυφὸ σκολεῖδ» καὶ ὡς συνεργάτις εἰς τὴν μικρὰν λεγομένην πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ τέλους τοῦ 17<sup>ου</sup> αἰῶνος, προπαρασκεύασε τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν καὶ μετέσχε, διὰ πολλῶν στελεχῶν αὐτῆς, εἰς τὴν Φιλικὴν Ἐταιρείαν (1814) ὡς καὶ εἰς τὴν ἔκρηξιν καὶ καθοδήγησιν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὴν πρώτην διοίκησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, τοῦ πολυαιμάκτου ἀγῶνος κηρυχθέντος ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Π. Πατρῶν Γερμανοῦ καὶ τοῦ Παπαφλέσσα.

## Δ'.

1821—1951

Πέντε κύριοι τομεῖς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ἐφεκλύουν τὴν προσοχήν μας ἀπὸ τὴν σειρὰν τῶν μεταβολῶν καὶ προβλημάτων τῆς Ἰστορίας τῆς, διὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος<sup>1</sup>. Τὰ γεγονότα τοῦ 1921—8 ἐδικαίωσαν τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς Ἐκκλησίας μας ὡς Ἐκκλησίας τῆς Ἀναστάσεως.

\* \* \*

*Πρῶτον.* Ἡ σχέσηις πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς Διοικήσεως καὶ τὸ συναφὲς πρὸς ταῦτα προβλήματα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Ἑλλάδι.

Ἡ ὀκταετὴς περίπτου Ἐπανάστασις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπιφέρῃ διακοπὴν τῶν σχέσεων πρὸς τὴν Μητέρα Μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, ταύτην δὲ ἠκολούθησεν ἡ ἀυθαίρετος ἀνακήρυξις τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας ὡς αὐτοκεφάλου (1833)<sup>2</sup>, μέχρις οὗ τῷ 1850 ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἀνθίμος Δ' ἀπεδέχθη αἰτήσιν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀνεκήρυξε, διὰ τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου (δὲν ἀνεγνώρισε), αὐτὴν αὐτοκέφαλον ὑπὸ ἕρους κανονικωτέρας διοικήσεως. Ὅθεν ἐορτάζομεν νῦν καὶ τὸ ἐκατονταετὲς ἰωβιλαῖον τῆς τε «Ἐκκλησίας τῆς Ἑλ-

1. Ἡ συντετὴ πολιτικὴ τοῦ Κυβερνήτου καὶ ἀναμορφωτοῦ τῆς παιδείας διὰ τῆς ὀρθοσείας Καποδιστριαίου (1828—31) ἐπιδιώκοντος τὴν κανονικὴν ἀνακήρυξιν τῆς Ἐκκλ. τῆς Ἑλλάδος εἰς αὐτοκέφαλον ὑπὸ τῆς Ἐκκλ. Κ)λεως δὲν ἠκολούθηθη ἀτυχῶς ὑπὸ τῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ Ὄθωνος

2. Ἴδε λεπτομερεῖας παρὰ Κων. Οἰκονόμῳ τῷ ἐξ Οἰκονόμων: Τριακονταετηρίς Ἐκκλησιαστικῆ ἐν «Σωζομένοις» τόμ. Β' καὶ Γ'. Ἀθήναι 1864-6 καὶ Δ. Μπαλάνου, εἰς Πραγμ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

λάδος» και της πρώτης ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ἀνακηρύξεως τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν (ὀρθῶς τιτλοφορουμένου ἀπὸ τοῦ 1923 ὡς Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν και πάσης Ἑλλάδος) ὡς ἀρχηγοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀντιβασιλέως Βαυαροῦ Maurer και τοῦ πρεσβυτέρου και ἐν Γερμανίᾳ σπουδᾶσαντος καθηγητοῦ Φαρμαλίδου διαμορφωθείσα ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις (Ἰούλιος 1833), ἐδραζομένη ἐπὶ αὐστηρῶν πολιτειακρατικῶν ἀντιλήψεων, δεσμευσῶν τὴν Ἐκκλησίαν, διετηρήθη και τῷ 1852, ἦτοι και μετὰ τὸν Συνοδικὸν Τόμον, εἰς τοὺς νόμους Σ' και ΣΑ'. διὰ τὰ καταλυθῆ τῷ 1923. Ἡ ἀποκατάστασις τῆς Ἱεραρχίας εἰς τὰ ἀρχαῖα κανονικὰ δικαιώματά της (ἐπαρχιακὴ σύνοδος), ἢ ἀποκέντρωσις διὰ τῆς οὐσιαστικῆς ἐπανιδρύσεως τῶν μητροπολιτικῶν κέντρων, ἢ οὐσιαστικὴ κατάργησις τῆς ἐξουσίας τοῦ Βασ. Ἐπιτρόπου και ἢ ἐκλογή τῶν ἀρχιερέων ὑπὸ τῆς Ἱεραρχίας, ὑπῆρξαν τὰ οὐσιαστικὰ πλεονεκτήματα τῆς μεταρρυθμίσεως. Μειονετήματα αὐτῆς ὑπῆρξαν 1ον ἢ κατάργησις τῆς Διοικ. Συνόδου, διότι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος παρέμενεν ἄνευ συμβούλων ἐπὶ 11 μῆνας (ἢ ἰδέα τῆς Διαρκοῦς Συνόδου δὲν ὑπῆρξε ξένη πρὸς τὴν Ἀνατολὴν και εἶναι κανονικὴ, διότι προήλθεν ἀπὸ τὴν κανονικὴν πράξιν τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἔδειξεν ὁ Β. Στεφανίδης οὐτινος ἴδε ἐκκλ. Ἱστορίαν σ. 690), και 2ον διότι δὲν ἀποκατέστησε, κατὰ τινὰ τρόπον, τὰ ἀρχαῖα δικαιώματα τοῦ λαοῦ (Α'. Κλήμ. κεφ. 42) εἰς τὴν ἐκλογήν τῶν ἀρχιερέων. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1925 ἀποκατασταθεῖσα Διοικ. Σύνοδος, ὡς ἐντολοδόχος τῆς Ἱεραρχίας (εἶναι νῦν 12μελής, ἦτοι πολὺ μεγάλη, ὡς εἶναι μέγας και ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκοπῶν (67), κακῶς ὀνομαζομένων, πλὴν τῶν τῆς Κρήτης, μητροπόλεων) <sup>1</sup>, ἀπέβη ἐν τοῖς πράγμασι ἢ διευθύνουσα τὴν Ἐκκλησίαν. Αὕτη ἐκλέγει νῦν τοὺς μητροπολίτας, ἐνῶ ἢ Ἱεραρχία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἀλλ' εἰς ἔκτακτον σύνοδον αὐτῆς, διότι τακτικῶς συνεδριάζει ἀνά τριετίαν, ἀντὶ κατ' ἔτος, ὡς ὠριζεν ὁ νόμος τοῦ 1923. Ἡ μετάθεσις και προαγωγή τῶν Ἀρχιερέων εἶναι μέγα μειονέκτημα τῆς συγχρόνου νομοθεσίας διότι καθιστᾷ τοὺς συνοδικοὺς τοὺς ἐπιθυμοῦντας μετάθεσιν εἰς μεγαλύτεραν Μητρόπολιν ὑποχειρίους εἰς τὸν πρῶτον. Τὸ σύστημα τῆς «νόμφ κρατοῦσης Πολιτείας», ὅπερ διέπει κατ' ἀρχὴν τὰς σχέσεις τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος και τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἀφείλοντες τὰ πρостаτεύη τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίαν (Σύνταγμα 1911. ἀρθρ. 1—2) δὲν ἀποτρέπει ἀτυχῶς ἀθαιρέτους ἐπεμβάσεις αὐτῆς κυρίως εἰς τὴν πολλάκις φαλκιδευθεῖσαν ἐκκλ. περιουσίαν.

Δεύτερον. παρατηροῦμεν ὅτι 1ον) διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως : τῶν Ἰονίων νήσων ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸν ζυγὸν (1864), εἴτα δὲ ἀπὸ τὸν τουρκικόν : τῆς Θεσσαλίας (1881), τῆς Μακεδονίας και τῆς Ἡπείρου (πλὴν τῆς Βορείου), τῶν

1. Πρβλ. ἱσχύουσαν ἐκκλ. νομοθεσίαν (ἰδίως νόμον 671|43) ἀπὸ σ. 487 ἔξ. εἰς Α. Ἀλιβιζάτου : Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες και ἐκκλ. νόμοι 1949 (Βιβλ. Ἀποστολ. Διακονίας ἀριθ. 19).



Νήσων καὶ δὴ τῆς Κρήτης 1912—13) καὶ 2ον) διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου, τῷ 1928 (νόμος 3615), ἡ Ἐκκλησία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖ ἐν τοῖς πράγμασιν σχεδὸν ἀνασύστασιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὑπὸ νέαν ἐκκλησιαστικὴν πρωτεύουσαν, τὰς Ἀθήνας. ἰ

Πάσαι αἱ ἑλληνικαί, αἱ ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους κείμεναι, πόλεις, τὰς ὁποίας πρὸ 1900 ἐτῶν ἐπεσκέφθη ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν καὶ ἐκήρυσεν ἑλληνιστί, εὐρίσκονται νῦν εὐτυχῶς εἰς τοὺς κόλπους τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος. ἰ

Τρίτον παρατηροῦμεν ὅτι νέα καὶ ἱερά πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ καὶ ἠθικὴ ἐνότης, θεμελιουμένη ἐπὶ τῆς ἐνότητος τῆς πίστεως, ἀνέκυψε διὰ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος τοῦ ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος τοῦ 1821. Ἡ ὀρθόδοξος καθολικὴ πίστις ἀποτελεῖ σήμερον τὸν ἰσχυρότατον καὶ θαυτότερον δεσμόν, ὅστις στηρίζει τὴν ἐνότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου (ἀπὸ τοῦ 1922 τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος συνεκεντρώθη κυρίως εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα). ἰ Τὸ σημαντικὸν τοῦτο γεγονός ὀφείλεται εἰς τὸ ἔργον τοῦ μεγίστου τῶν Ἀποστόλων, τοῦ θείου Παύλου, τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ ὑποστηρικτοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. ἰ Ἐορτάζοντες νῦν τὸ 1900ὸν γενέθλιον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς πνευματικῆς θυγατρὸς τοῦ Ἀποστόλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Οἰκουμένης, παρατηροῦμεν ὅτι, ἡ ἐκ τῆς τέφρας, ὡς ὁ Φοῖνιξ, ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλάς, ἀνέζησε, χάρις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς, καὶ συνεκεντρώθη περὶ ἐν νέον κέντρον, τὰς Ἀθήνας, αἵτινες καὶ πάλιν ἀπέθεσαν παιδευτήριον τῆς Χώρας ταύτης, παράλληλον καὶ ἰσχυρότερον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. ἰ Ἡ ἐξέλιξις μιᾶς ἑκατονταετίας κατέστησε τὰς ἐλευθέρους Ἀθήνας ὄχι μόνον τὸ πρῶτον καὶ ἀξιόλογον κέντρον τοῦ «Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ», παράλληλον πρὸς τὰ ἀξιόλογα κέντρα τῆς Ρωσικῆς Ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ καὶ τὸ πλέον βαρυσήμαντον κατὰ δάσιν ἐν Ἀνατολῇ. ἰ Ἡ πτώσις τῆς Ρωσίας (1917) ἐπέφερε τὴν καταστροφὴν τῆς μερικῶς ἐλευθέρως ἐπιστημονικῆς θεολογίας αὐτῆς, ἥς νῦν μικρὸν τμήμα εὐρίσκεται ἐν τῇ Δύσει (Παρισίους καὶ Ν. Ἰόρκην). ἰ Ἡ Χριστιανικὴ Ἑλλάς τοῦναντίον, διατηρουμένη εὐτυχῶς, μετὰ σκληροὺς ἀγῶνας καὶ ἐν ἀμύνη,

1. Αἱ ἑλλ. ἐπαρχίαι τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἦσαν : ἡ Παλ. καὶ ἡ Νέα Ἡπειρος, ἡ Μακεδονία Α. καὶ Β., ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἀχαΐα (Ἑλλάς) καὶ ἡ Κρήτη.

2. Ἡ διοικητικὴ ὑπαγωγή τῆς ἡμιαυτονόμου Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης (ἔχει ἐπαρχιακὴν σύνοδον) εἰς τὸ Οἶκ. Πατρ.)χεῖτον, εἰς ὃ ὑπάγεται ἀπ' εὐθείας καὶ ἡ νεωστὶ ἀπελευθερωθεῖσα ἀπὸ τὸν Ἰταλικὸν ζυγὸν Δωδεκάνησος, δὲν μεταβάλλει τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, διότι ὁ ἐν αὐτοῖς πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς βίος τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὅλης Ἑλλάδος, τῆς συγκεντρουμένης ὑπὸ τὰ δύο πνευματικὰ κέντρα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ διότι ἔαττον ἢ βράδιον θά συγχωνευθῶσι πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος. ἰ Ἐξαιρέσειν θά δύναται ν' ἀποτελέσῃ ἡ ἀπὸ τοῦ 431 Ἀυτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, ἥς τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀναμένει ὁ Ἑλληνισμὸς, ἂν καὶ θά πρέπει νὰ εὐρεθῇ μετὰ τὴν ἔνωσιν τρόπος νομικῆς συνδέσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν Ἑλλάδος καὶ Κύπρου.

3. Ὁ πληθυσμὸς τῆς χώρας κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1951 ἀποτελεῖται ἐξ 7.603.349 ψυχῶν, ἐξ ὧν 7.300.000 περίπου Ὀρθόδοξοι. ἰ Ἄλλας στατιστικὰς πληροφορίας ἴδε ἐν τέλει.

ἀποτελεῖ, κατὰ τοὺς κρίσιμους τούτους καιροὺς—εὐρισκόμεθα εἰς ἔνοπλον ἀνακωχὴν ἀπὸ τοῦ 1945—τὸ μόνον ἐλεύθερον προπύργιον τῆς «Καθολικῆς Ὁρθοδοξίας» ἐν Ἀνατολῇ.

Τέταρτον σημεῖον ἄξιον προσοχῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξις ἐν πανεπιστημιακῇ περιβάλλοντι τῆς νέας Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας κατὰ τὸν ιθ' καὶ τὸν κ' αἰῶνα, (Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν 1837 καὶ Θεσσαλονίκης κυρίως ἀπὸ τοῦ 1945), διότι αὕτη ἀποτελεῖ οὐ μόνον τὸ καλλίτερον μέσον συγχρονισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ οἰκουμενικῆς καὶ κοινωνικῆς θάσεως, ἀλλὰ καὶ τὸ μόνον ὄργανον, δι' οὗ ἡ ζῶσα προφορικὴ παράδοσις καὶ τὸ ἐν τῇ συνειδήσει τῶν μεμορφωμένων ἐκκλ. ἀνδρῶν διασωζόμενον κριτήριον τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡδύνατο νὰ ἀναπτυχθῇ διὰ τὴν ἀποκαθάρσιν τὰς κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐθνικῆς δουλείας καὶ τῆς καταπτώσεως τῆς Παιδείας ρωμαιοκαθολικῆς καὶ προτεσταντικῆς ἐπιδράσεις καὶ τὴν ἀνασυνδέσιν τὸ παρὸν πρὸς τὴν Πατερικὴν κληρονομίαν<sup>1</sup>· ἔτι δὲ καὶ νὰ συνεχίσῃ τὴν διακοπεῖσαν ἐξέλιξιν τῆς γονίμου καὶ μεθοδικῆς τῶν «ἐν Χριστῷ», καὶ κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Παύλου, σκέψεως. Τὰς τάσεις ταύτας, τὰς συνδυαζούσας αὐθεντίαν καὶ ἐλευθερίαν (κατὰ Χρ. Ἀνδρουτσον)<sup>2</sup> καὶ μαρτυρούσας, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία εἶναι βεβαίως κατ' ἀρχὴν Ἐκκλησία τῆς παραδόσεως, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς διατηρήσεως τῶν θεμελιωδῶν «Ὁρων» καὶ Κανόνων τῆς «Καθολικῆς Ἐκκλησίας» τῶν 7 Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἀλλὰ καὶ τῶν τάσεων αὐτῆς (πίστις εἰς τὰ οὐσιώδη, ἅτινα παριστοῦν τὸν Χριστιανισμὸν ὄχι μόνον ὡς τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ καὶ ὡς τὴν θρησκείαν, δημοκρατικὴ διακυβέρνησις τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῶν Συνόδων καὶ πρυτάνευσις ἐλευθερίας εἰς τὰ ἐπουσιώδη),<sup>3</sup> ἐξεδήλωσεν ἡ νέα Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξος Θεολογία οὐ μόνον ἐν τοῖς συγγράμμασιν, ἰδίως τῆς τελευταίας 50ετίας<sup>4</sup>, ἀλλὰ καὶ πρὸ πάντων κατὰ τὸ ἐν Ἀθήναις, τῇ πρωτοβουλίᾳ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, συγκροτηθὲν Ἀ'. Πανορθόδοξον Θεολογικὸν Συνέδριον. Ὁθεν ἡ Νέα Ἑλληνικὴ Θεολογία ὡς τε ἐκκλησιαστικὴ (ἐννοία τῆς παραδόσεως προσλαμβάνει δι' αὐτῆς τὴν πραγματικὴν τῆς ἐννοίαν καὶ δημιουργικὴν δύναμιν) καὶ ἐπιστημονικὴ πνευματικὴ δύναμις (ἐλευθέρᾳ ἀνάπτυξις τῶν δογμάτων, οὐχὶ δηλαδὴ ἐπὶ τῇ θάσει ὠρισμένης φιλο-

1. Α. Ἀλιβιζάτου: Αἱ σύγχρονοι θεολογικαὶ τάσεις «Θεολογία» 1949 σ. 80 ἐξ.

2. Ἐν Συμβολικῇ 1930<sup>2</sup> σ. 409 ἐξ., ἴδε γνῶμας ξένων εἰς ἔργον μου: ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου Ἀθ. 1948 κλπ.

3. Πρβλ.: Π. Μπρατσιώτου: Αὐθεντία καὶ Ἐλευθερία ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ (1931 ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας») καὶ πραγματείας Ἀλιβιζάτου, Βέλλα, Ἀντωνιάδου Μπαλάνου καὶ Μπρατσιώτου ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τοῦ Α'. Συνεδρίου τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας. Α. Ἀλιβιζάτου: Ἡ τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀδιάκοπος συνέχεια μετὰ τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας. Ἀλεξάνδρεια 1934. Γ. Κονιδάρη: Ἡ θέσις τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Amsterdam, (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας») 1949.

4. Ἴδε Π. Μπρατσιώτη διβλιογραφίαν ἐν «Θεολογία» 1941—8 σ. 83 ἐξ., 271 ἐξ.

δοφίας ὡς ἐν τῇ Δύσει, καὶ μάλιστα τῶν θεολογουμένων ζητημάτων), συμβάλλουσα εἰς τὴν ἀπεκάθαρσιν ἀπὸ τῶν περιβαλλόντων τὸν πνευματικὸν πυρῆνα τῆς Θρησκείας ὀθνεῖων καὶ ξένων, πρὸς τὴν ἀληθῆ οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, στοιχείων, ἀποβαίνει ὀσμημέραι ἢ αὐτοσυνείδησις τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐξέτασις τῶν θεμελιωδῶν χαρακτηριστικῶν τῆς, ἐπιχειρουμένη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς ὑγιοῦς παραδόσεως, τῆς Ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, θεμελιώνει τὴν ὀρθὴν διατύπωσιν τῆς οὐσίας τῆς «Καθολικῆς Ὁρθοδοξίας». Καθίσταται δὲ αὕτη δυνατὴ, διότι ἀναζῆ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ τὸ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Ἑλληνισμοῦ συγγενὲς πνεῦμα τοῦ Παύλου. Τοῦτο θέλει συμβάλλει, ὡς πιστεύομεν, οὐ μόνον εἰς τὴν ἐπάνοδον, διὰ τῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν γονιμότητα τῆς σκέψεως τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ διδασκάλων τοῦ Ἑλληνοχριστικοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ καὶ τὸν καθορισμὸν τοῦ τί εἶναι ἐν τῇ μοναδικῇ πνευματικῇ Θρησκείᾳ τοῦ Κόσμου, τῷ Χριστιανισμῷ, τὸ ἀμετάβλητον (ἐν τοῖς λίαν περιωρισμένοις, ἀλλ' ἀπολύτως ἀναγκαίοις, δόγμασι) καὶ τί τὸ μετὰβλητόν¹.

Ἡ Νέα Ἑλληνικὴ Θεολογία πιστεύει, ὅτι ἡ Καθολικὴ Ὁρθοδοξία κείται εἰς τὸ μέσον καὶ διαδίδει τὴν βασιλικὴν ὁδὸν μεταξὺ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας² καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ³. Ὅθεν ἡ ἐν πνεύματι πατερικῆ νέα φιλελευθέρα Ἑλληνικὴ Θεολογία, μετὰ τῆς ἐλευθέρας Ρωσικῆς, κολουῦνται ἐν τῇ Οἰκουμενικῇ κινήσει νὰ δείξουν, ὅτι ἡ Una Sancta εἶναι ἡ Ἀρχαία Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ὅτι ἡ κανονικὴ συνέχεια αὐτῆς εἶναι ἡ «Καθολικὴ Ὁρθόδοξος», ἣτις, ἀντλοῦσα δυνάμεις ἐκ τῆς ἀκένωτου πατερικῆς κληρονομίας καὶ τῆς συγχρόνου παγκοσμίου πνευματικῆς καὶ χριστιανικῆς σκέψεως, ἐπιθυμεῖ τὴν περαιτέρω ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας καὶ ἠθικῆς ζωῆς, ἐν προσαρμογῇ πρὸς τὰς ὑγιεῖς τάσεις καὶ ἀνάγκας τοῦ παρόντος. Ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει τοιαύτην δυνάμιν προσαρμογῆς, ὥστε ἔχει πάντοτε νὰ εἴπῃ τι τὸ νέον εἰς πᾶσαν ἐποχὴν καὶ εἰς πάντα ἄνθρωπον. Ἀλλ' ἡ οὐσιώδης αὕτη εἰσφορὰ τῆς νέας Ἑλληνικῆς Θεολογίας, τῆς ὁποίας ὁ Παύλειος χαρακτήρ εἶναι προφανής, ἀποτελεῖ ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐνὸς σκέλους τῆς μεγάλης ἀποστολῆς τῆς. Ἡ ἀνύψωσις τῆς μορφώσεως τοῦ Κλήρου καὶ δι' αὐτοῦ τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς ὁμολογουμένως θαθείας λαϊκῆς εὐσεβείας, ἀποτελεῖ τὴν ἑτέραν μεγάλην ἀποστολὴν τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι. Εἰς τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεῦτερον σημεῖον ἀναμφιβόλως πολλὰ ἐπετελέσθησαν κατὰ τὰ 120 ἔτη περίπου τοῦ ἐλευθέρου βίου. Ἐν τού-

1. Ἐκ τούτων δύναται νὰ καταστῇ νοητὸν διατὶ δὲν ὑπῆρξε καὶ διατὶ δὲν εἶναι δυνατόν ἐν τῇ Ἑλλην. Ὁρθοδοξίᾳ νὰ ὑπάρξῃ ποτὲ Σύνοδος Τριθέτου καὶ kasuistik.

2. Τῆς μεταβληθείσης εἰς πολιτικοκοινωνικὴν ὄργανωσιν.

3. Τοῦ δικαίως θεβαίως ἀντιδράσαντος κατὰ τῆς αὐταρχικῆς Ρώμης, ἀλλὰ κατατηγμέντος πέρα τοῦ ὄφοντος, ἕνεκα τῆς διαλυοῦσης τὴν ἔννοιαν τῆς Ἐκκλησίας ἀτομοκρατίας.

τοίς θά ἡδύνατό τις νά παρατηρήσῃ, ὅτι εἶναι περισσότερα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ὑπολείπονται νά γίνουν εἰς τὸ σπουδαῖον κεφάλαιον τῆς μορφώσεως τοῦ Κλήρου<sup>1</sup> —μερικῶς ἐπετεύχθη οἰκονομική του ἐξασφάλις τελευταίως—καὶ Ἱεροκλήρου. Τὸ ἐν προκειμένῳ ἔργον τῆς νεαρᾶς ὀργανώσεως τῆς «Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» εἶναι ἀξιολογώτατον. Διὰ τῶν νέων καταλλήλων στελεχῶν τῆς Ἐκκλησίας οὐ μόνον τὸ ἰσχυρὸν θρησκευτικὸν συναίσθημα τοῦ λαοῦ θά διαφωτισθῇ, ἀλλὰ καὶ τὸ παρατηρούμενον γενικώτερον, μετὰ τὸν πόλεμον, ὑπὲρ τῆς θρησκείας (πρβλ. «Διακήρυξιν Ἑλλήνων Ἐπιστημόνων» 1948) ἐνδιαφέρον τῶν ἀνωτέρων τάξεων θά διατηρηθῇ καὶ θά καταστῇ ἐκκλησιαστικώτερον<sup>2</sup>. Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ Θεολογία ἐν στενῇ συνεργασίᾳ θά εἶναι δυνατόν νά κατευθύνωσι τὸν λαὸν πρὸς τὴν ὑγιᾶ θρησκευτικότητα, ἰδίως διὰ τῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς νέας γενεᾶς, διὰ τῆς Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν Κατηχητικῶν Σχολείων<sup>3</sup>.

\* \* \*

Εἶναι πολὺ δυσχερὲς νά συνοψίσῃ τις τὴν Ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος εἰς μίαν ὀμίλιαν, ἔστω καὶ ἂν ἡ πνευματικὴ παραγωγή της δὲν εἶναι πλουσία ὡς ἡ τῶν ἄλλων Ἑλληνικῶν Ἐκκλησιῶν. Διὰ τοῦτο αἱ ἀνωτέρω ἄδραϊ γραμμαὶ εἶναι λίαν ἀτελεῖς.

Ἐν τούτοις ἐκ τῆς ἀνωτέρω βραχείας ἐπισκοπήσεως προκύπτει, ὅτι ὁ σπόρος, ὃν ἔσπειρε πρὸ 19 αἰῶνων ὁ μέγας τῆς Οἰκουμένης καὶ τῆς Ἑλλάδος Ἀπόστολος, ὁ Θεὸς Παῦλος, ἀπέδωκε, βραδέως μὲν ἀλλ' ἀσφαλῶς, τοὺς

1. Ἐν Ἑλλάδι λειτουργοῦσιν, ἐκτὸς τῶν δύο Πανεπ. Σχολῶν, 5 Ἄνωτ. Ἐκκλ. Φροντιστήρια, εἰς ἃ φοιτῶσιν ἀπόφοιτοι γυμνασίου, 7 κατώτερα, 6 Μέσαι ἐπτατάξιοι Ἐκκλ. Σχολαὶ καὶ 1 Ἱεροδιδασκαλεῖον. Ἐξ αὐτῶν πρέπει νά διατηρηθῶσι μόνον 2—3 ἱερατικαὶ σχολαὶ μὲ ἄριστον προσωπικόν (ἡ Ριζάρειος δέον νά ἐπανιδρυθῇ (1844—1942) διὰ νά εἰσάγῃ ἡ Ἐκκλησία ὡς ὑποτρόφος της τοὺς ἔχοντας τὴν κλίσιν νέους. Οὗτοι μετεκπαιδευόμενοι ἐφ' ὅσον ἔχουσι τὴν κλίσιν πρὸς τὴν ἱερωσύνην, θά δύνανται νά εἰσάγωνται εἰς τὸ Π)μιον καὶ μετὰ ταῦτα, πρὸς τελειότεραν ἐκκλ. καὶ ἱερατικὴν μόρφωσιν εἰς εἰδικὰ ἀνωτέρας σχολᾶς τῆς Ἀπ. Διακονίας, αἵτινες φέρουσι πρακτικὸν χαρακτῆρα.

2. Ἀναμφιβόλως αἱ λαϊκαὶ θρησκ. καὶ κινήσεις καὶ αἱ τῶν χριστιανῶν φοιτητῶν καὶ τῶν νέων ἐν γένει δέον νά καταστῶσι περισσότερον ἐκκλησιαστικαί, ὅτι οὐ μόνον τὸ χωριστικὸν πνεῦμα ὡς καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ὑπερσυντηρητικοῦ φανατισμοῦ εἶναι ξένα πρὸς τὸν εὐρὸ καὶ φιλελεύθερον χαρακτῆρα τῆς «Καθολικῆς Ὁρθοδοξίας», ἀλλὰ καὶ διότι πᾶσαι αἱ δυνάμεις δέον νά συνεργασθῶσι πρὸς ἀνύψωσιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἣν κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἀντίληψιν, δὲν ἀποτελοῦν μόνον οἱ διοικοῦντες ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολον τῶν πιστῶν. Περὶ τῶν κινήσεων τούτων ἴδε Π. Μπρατσιώτην εἰς τὸ Christian East. 1950.

3. Ἡ Ἐλλειψὶς ὑγιᾶς θρησκευτικότητος μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπαρξὶς τοῦ Παλαιοημερολογισμοῦ, ἐμφανισθέντος ἐν Ἑλλάδι μετὰ τὴν μεταρρυθμίσιν τοῦ ἑορτολογίου (ἀπὸ συμφώνου κατὰ πλεῖστον μετὰ τῶν Ὁρθόδοξων Ἐκκλησιῶν) ἀπὸ τοῦ 1928 καὶ ἰδίως μετὰ τὸ κίνημα ἀρχιερέων τινῶν, κινήθέντων ἐκ προσωπικῶν λόγων, δώδεκα ὄλα ἔτη μετὰ τὴν μεταρρυθμίσιν (1935)! Ἡ πολιτικὴ ἐκμετάλλευσις ἐπέτεινε τὴν κατάστασιν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.

καρπούς του, διότι ἐδημιούργησε τὴν ἰσχυροτέραν βάσιν ἐνότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ποία εἶναι ἡ εἰδικωτέρα, ἡ ἀληθής ἐθνικὴ θέσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος χαρακτηρίζει ἐπαρκῶς ἡ ἔκθεσις, τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν ἡ ὑπὸ τὸν Θερασόβουλον Ζαΐμην Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Νομοσχεδίων εἰς τὴν Βουλὴν τοῦ 1852 (Πρακτικὸν σ. 220): «*Α ὕ τ η , δ η λ α δ ῆ ἡ Ὁ ρ θ ὄ δ ο ξ ο ς Ἐ κ κ λ η σ ί α , δ ι ε τ ῆ ρ η σ ε ν ἐ ν τ α ῖ ς π ε ρ ι π ε τ ε ῖ α ι ς τ ῶ ν χ ρ ὄ ν ω ν τ ῆ ν π ν ε υ μ α τ ι κ ῆ ν κ α ι ἐ θ ν ι κ ῆ ν ἐ ν ὄ τ η τ α τ ῶ ν Ἑ λ λ ῆ ν ω ν*». Εἰς τὴν ἐπιγραμματικὴν αὐτὴν διατύπωσιν μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ προστεθῆ, ὅτι ἡ αὐτὴ, «Καθολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία», ἐκτὸς τῆς γλώσσης καὶ τοῦ δικαίου, ἀποτελεῖ νῦν τὸν πλεόν ζωντανὸν σύνδεσμον τοῦ παρόντος μετὰ τοῦ παρελθόντος διὰ μέσου 1900 ἐτῶν βίου, πλήρους περιπετειῶν. Ποίαν σημασίαν ἔχει τοῦτο τὸ ἐδοκιμάσαμεν προσφάτως κατὰ τὴν κατοχὴν (1941—1944) καὶ τὴν ἀκολουθήσαν ἀμυγαν ἐναντίον τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἐχθρῶν τῆς Ἑλλάδος (1945—49), ὅτε ἡ Ἐκκλησία δια τοῦ θάρρους καὶ τοῦ ἔργου τῆς κοινωνικῆς προνοίας τῆς Ἱεραρχίας καὶ διὰ τοῦ ἀφθόνως χυθέντος αἵματος τῶν λειτουργῶν αὐτῆς (ἔχομεν ἐκτελεσθέντας 350) οὐχὶ δὲ ὀλιγώτερον τῆς αὐτοθυσίας τοῦ λαοῦ, τὸ Ἔθνος διεσώθη εἰς τὴν τραγικὴν πλὴν ἔνδοξον αὐτὴν γωνίαν τῆς γῆς, ἐν ἣ ἑτάχθη φρουρὸς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἰδανικῶν τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ εὐρὸν πνεῦμα ὅπερ κληρονομεῖ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν Μέγαν Ἰδρυτὴν τῆς, τὸν θεῖον Παῦλον, καὶ ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν παρελθὸν τῆς ὄλης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἐπιβάλλει αὐτῇ καὶ τῇ Θεολογίᾳ τῆς οὐ μόνον ἐθνικὰ καὶ κοινωνικὰ καθήκοντα σπουδαῖα, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα οἰκουμενικά, ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν εἶναι μόνον ἡ μεγαλύτερα τῶν Ἑλληνικῶν Καθολικῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ διότι αὕτη συγκεντρώνει τὰς πνευματικὰς δυνάμεις καὶ διὰ τοῦ ἔργου τῆς νέας Θεολογίας ὀδηγεῖται πρὸς τὴν ἀποκάθαρσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς καθολικῆς ὀρθοδόξου συνειδήσεως. Ταύτην διαφωτίζει τὸ πνεῦμα τοῦ Παύλου καὶ τῶν μεγάλων συνεχιστῶν του ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ, ἦτοι τοῦ Ἰωάννου, τοῦ Ἰγνατίου, τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὠριγένης, τῶν Μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος τοῦ Φωτίου<sup>3</sup> κ. ἄ.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἐκπρόσωπος τοῦ πνεύματος τῆς ὄλης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, προσκαλέσασα ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ 19ου ἑκατονταετοῦς ἰω-

1. Τετραπλὴν, ἦτοι Γερμανικὴν, Ἰταλικὴν, Βουλγαρικὴν καὶ ἐν περιορισμένῳ μέτρῳ Ἀλβανικὴν, συνεχιζομένη ἀπὸ τὴν 1914 ἐν Βορείῳ Ἠπειρῷ.

2. Πρὸλ. Γερ. Κονιδάρη: Ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ παρελθόντι καὶ τῷ παρόντι. Ἐν Ἀθήναις 1940. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ Δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἐν Ἀθήναις 1948. Ἡ θέσις τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν 1949 (σ. 10—1) καὶ ἡ Καθολικὴ Ὁρθοδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, Θεσσαλονίκη 1950.

βηλαίου της, τούς εκπροσώπους τῶν Ἐκκλησιῶν, θεολογικῶν Σχολῶν καὶ χριστιανικῶν ὀργανώσεων τοῦ κόσμου εἰς πνευματικὸν συμπόσιον καὶ εἰς τὴν ἱερὰν αὐτὴν ὁδοιπορίαν εἰς τοὺς τόπους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Μέγας Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν ἐκήρυξε τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ δι' αὐτῆς πρὸς τὴν Εὐρώπην καὶ τὸν Κόσμον ὀλόκληρον, προβάλλει τὴν ἰσχυρὰν μορφήν τοῦ Ἰδρυτοῦ καὶ Προστάτου της καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς ἐν Χριστῷ ἐλευθερίας καὶ τῆς Ἀγάπης του ὡς τὰς μόνας θάσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὁ ἐν δοκιμασίᾳ εὐρισκόμενος κόσμος δύναται νὰ στηρίξῃ ἐν καλλίτερον μέλλον.

Ὅθεν ἡ «Καθολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος», ὡς ἡ Ἐκκλησία τοῦ Παύλου καὶ ἡ Θεολογία αὐτῆς, πισταὶ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ πνευματώδους Ἀποστόλου τῆς Οἰκουμένης καὶ πιστοὶ διερμηνέως τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Κυρίου, δύναται ἐν οἰκουμηνικῷ πνεύματι, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ 19ου ἑκατονταετοῦς Ἰωβηλαίου τῆς «Χριστιανικῆς Ἑλλάδος», ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τοῦ 1ου ἔτους τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος τῆς «ἐν Χριστῷ» ζωῆς των, ν' ἀπευθύνωσι μήνυμα ἐλπίδος καὶ ἐνθαρρύνσεως, εἰλημμένον ἀπὸ τοὺς αἰωνίους λόγους του, πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Ἑλλάδος, τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ Κόσμου, τοὺς ζῶντας εἴτε ἐν δοκιμασίᾳ, εἴτε ἐν ἀτμοσφαίρᾳ ἀβεβαιότητος καὶ ἀμύνης πρὸς προάσπισιν τῶν πολυτίμων ἀγαθῶν τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ παρελθόντος, τοῦτέστι τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως, τῆς ἐλευθερίας τῆς θρησκείας, τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τῆς ἀνάγκης καὶ τοῦ φόβου: «καυχώμεθα ἐν ταῖς θλίψεσιν εἰδότες, ὅτι ἡ θλίψις ὑπομονὴν κατεργάζεται, ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμὴν, ἡ δὲ δοκιμὴ ἐλπίδα· ἡ δὲ ἐλπίς οὐ καταισχύνει, ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐκκέχυται ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν διὰ πνεύματος ἁγίου τοῦ δοθέντος ἡμῖν» (Ρωμ. 5, 3 ἐξ.), «ὁ δὲ καρπὸς τοῦ πνεύματος ἐστὶν ἀγάπη, χαρὰ, εἰρήνη» Γαλ. 5, 22). Ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονηθῇ καὶ ἐκ τοῦ μοναδικοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου ἔμμου τῆς Ἀγάπης, ὃν ἀπηύθυνε πρὸς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου καὶ δι' αὐτῆς πρὸς τὸν κόσμον ὁ Παῦλος λέγων «ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ...οὐ λογίζεται τὸ κακὸν...πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει... οὐδέποτε πίπτει... Διώκετε τὴν ἀγάπην (Α'. Κορ. 13, 4 ἐξ., 14, 1).

#### **Σημειώσεις. Στατιστικαὶ πληροφορίες.**

Αἱ Μητροπόλεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀνέρχονται εἰς 66 ἐκτὸς τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν. Εἰς ταύτας δεόν νὰ προστεθῶσι 8 ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης καὶ μία μητρόπολις ὡς καὶ 4 μητροπόλεις τῆς Δωδεκανήσου.

Αἱ ἐνορίαι ἐν Ἑλλάδι ἀνέρχονται εἰς 6.774 οἱ δὲ ἐφημέριοι 7.150. Αἱ Μοναὶ ἀνέρχονται εἰς 259.

Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει υπάρχουνε 20 κυρίαρχοι Ἱεραὶ Μοναὶ, ἐξ ὧν 17 Ἑλληνικαὶ μία Σερβικὴ, μία Βουλγαρικὴ καὶ μία Ρωσικὴ. Ὁ ὀλικὸς πληθυσμὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους μόλις υπερβαίνει τὰς 2.100 πρόσωπα, ἐξ ὧν μοναχοὶ 1500—1600. Πληροφορίας περὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους παρέχει τὸ Περιοδικὸν ὁ «Ἅγιος Παῦλος» τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγ. Παύλου 1950 ἐξ.

Οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ ἐν Ἑλλάδι ἀνέρχονται εἰς 30.000 περίπου ἐπὶ πληθυσμοῦ 7.603.000, ἀλλ' ἔχουσι 6 ἐπισκοπάς. Οἱ Μουσουλμάνοι ἀνέρχονται εἰς 130.000 περίπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*: Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμος Α'. Ἐν Ἀθήναις 1920.
  2. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἑλλάς Ἐκκλησία, ἐν τῇ μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τόμος 10ος.
  3. *Ἀ. Ἀλιβιζάτου*, Ἡ ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Κράτει ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ.
  4. *Γεω. Ι. Κονιδάρη*, Συμβολὴ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1938.
  5. *Γεω. Ι. Κονιδάρη*, Ἐπιτομὸς Ἐκκλησίας. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1838. Ἐπίκειται 6' ἔκδοσις, ἐν ἧ συγχωνεύεται καὶ τὸ προηγούμενον. Ἐνταῦθα παρέχεται πλήρης βιβλιογραφία.
  6. *Γεω. Ι. Κονιδάρη*, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Ἐν Ἀθήναις 1948.
  7. *Γεω. Ι. Κονιδάρη*, Τὰ ὅρια τῆς Ἑκκλησίας ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου (ὅπὸ ἐκτύπων).
  8. *Δ. Μπαλάνου*, Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Ἐν Ἀθήναις 1937.
  9. *Πο. Πουλίτσα*, Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Ἑλλάδι. Ἐν Ἀθήναις 1946.
  10. *Ν. Λούβαρη*: Die Kirche Griechelands im 20 Jahrhundert.
  11. *Ἀ. Ἀλιβιζάτου*, Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες καὶ ἐκκλ. νόμοι, ἔκδοσις 2α. Ἐν Ἀθήναις 1949.
  12. *Β. Βέλλα*, Πραγμὰ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας 1949—50.
  13. *Α. Ὁρλάνδου*, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος τόμος 6.
  14. *Ἰ. Καρμίση*, Προσπάθειαι πρὸς μὀρφωσιν τοῦ Ὀρθοδόξου Ἑλληνικοῦ Κλήρου, 1949.
  15. *Patrum Apostolicorum Opera* ἐκδ. 6η, Lipsiae 1920, ὅπὸ *Gebhard, Harnack* καὶ *Zahn*.
- Εἰς τ' ἀνωτέρω ἔργα μνημονεύεται ἡ ξένη ὀχρτικὴ γραμματεία καὶ ἡ ἡμετέρα, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτῆς.

1. Ἐκτὸς τῶν ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευομένων.